

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDOV EDİLBƏY FAZİL OĞLU

“Biznesin tənzimlənməsində dövlətin rolu”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : 060409 “Biznesin idarəedilməsi”

İxtisaslaşmanın adı : Biznesin təşkili və idarəedilməsi”

Elmi rəhbər : i.ü.f.d., dos. Ə.Ş.İmanov

Magistr proqramının rəhbəri : i.ü.f.d., dos. R.Ə.Abbasova

Kafedra müdiri: i.ü.f.d., dos. M.Ə.Əliyev

BAKİ – 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....3

Fəsil I. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi

- 1.1** Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsi və onun rolu.....6
- 1.2** Bazar münasibətləri şəraitində biznesin qiymətləndirilməsinin metodları.....14
- 1.3** Bazar münasibətləri şəraitində biznesin hüquqi tənzimlənməsi22

Fəsil II. Biznesin inkişafında investisiya siyasəti və onun strategiyası

- 2.1** Bazar münasibətləri şəraitində investisiya siyasəti və müasir vəziyyətdə onun rolu.....29
- 2.2** Biznesin inkişafında iqtisadi səmərəliliyinin rolu.....39
- 2.3** Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsinə təsir edən amillər.....49

Fəsil III. Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

- 3.1** Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi.....56
- 3.2** Bazar münasibətləri şəraitində, vergi-büdcə siyasətində biznesin inkişaf və istiqamətləri.....67
- 3.3** Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması.....75

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

PE3IOME

SUMMARY

REFERAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına keçməsilə iqtisadiyyatda bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə, eləcə də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin yeni prinsip və istiqamətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Hal-hazırda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin eyni zamanda biznesə müdaxiləsinin səmərəliliyinin artırılması üçün müxtəlif metodlar, prinsiplər, funksiyalar müəyyən etməklə daim bu məsələni gündəmdə saxlayarsaq mühüm işlər görülür.

Müasir dövrdə dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının konseptual əsasları, indiki şəraitdə biznesə dövlət müdaxiləsinin faydalı, səmərəli hədd və funksiyaları barəsində Azərbaycanda iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin, ölkədəki qanuna uyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini anlamağa, milli iqtisadiyyat səviyyəsində buna müvafiq qərarların qəbulu ilə həyata keçirilməsi prinsipləri, mexanizmləri, o cümlədən davamlı inkişafa keçidin təmin edilməsində dövlətin rolu barəsində sistemli nəzəri və əməli cəhətdən tədqiqatların aparılmasına yönəldirilir. Bu səbəbdən də, iqtisadiyyatın inkişafı naminə biznes subyektlərinin tənzimlənməsi siyasəti həmişə olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektini kimi – Həcmindən və fəaliyyət göstərdiyi sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycanda mövcud olan biznes subyektləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dövlət müdaxiləsinin həyata keçirən orqanlarla biznes subyektləri arasında yaranan münasibətlər, həmçinin büdcə və vergilərin investisiyaların biznes fəaliyyətinə təsiri, biznesin inkişafına və tənzimlənməsinə

Dövlətin müdaxilədə istifadə etdikləri tədbirlərlə qarşılıqlı təsiri hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi, Biznesin inkişafında investisiya siyasəti və onun strategiyası, Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri tədqiqatın məqsədinə və bu məqsəddən

yaranan Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsi və onun rolu, Bazar münasibətləri şəraitində investisiya siyasəti və müasir vəziyyətdə onun rolu, Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi, bazar münasibətləri şəraitində, vergi-büdcə siyasətində biznesin inkişaf və istiqamətləri, Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsinə təsir edən amillər isə tədqiqatın vəzifələridir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövlətin iqtisadiyyata , eləcə də biznesə müdaxiləsi bir çox iqtisadi alimlərin diqqət mərkəzlərində olmuş və öz tədqiqatlarında dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə öz töhvələrin vermişlər. Bu alimlərdən S.K. Hüseynovu, H.Y.İsmayılovu, Z.Ə.Səmədzadəni, T.S.Vəliyevi, M.M.Allahverdiyevi, S.İ.Səfərovu, A.K. Ələsgərovu və digər iqtisadçı alimləri qeyd etmək olar.Lakin, vurğulamaq istərdəmki dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif istiqamətlərinin problemləri öyrənilsədə , bütövlükdə ,yəni kompleks şəkildə hələ də tədqiq olunub öyrənilməyib.

Tədqiqatın informasiya bazası. İnformasiya bazası kimi yerli təsərrüfat subyektlərinin eləcə də , biznes təşkilatların hazırladıqları konsepsiyalar əsasında olan sənədlər,dünyada aparıcı mövqe də olan şirkət və kompaniyaların konsepsiyalarını özündə əks etdirən internet saytları. Bu sahədə öz sözünü demiş ekspertlərin dəyərli fikirləri , mənbəsi Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi olduğu həmçinin, bir neçə təşkilatların statistic göstəriciləri və hesabatları qeyd etmək olar.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Mövzə əsas etibarə ilə Azərbaycan Respublikasına aid olduğundan təbii olaraq, bu tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları da Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi başda olmaqla, Azərbaycanda kifayət qədər tanınan iqtisadi xadimlərin və alimlərin elmi əsərləri, dərc olunmuş məqalələr və qəbul edilmiş qanunlara məşhur iqtisadçılar tərəfindən verilmiş şərhəldir.

Tədqiqatda bir sıra üsullardan istifadə olunmuşdur: monoqrafik tədqiqat, analitik-statistik, müqayisəvə müşahidə təhlil metodlarını fərqləndirmək olar.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, biznesin inkişaf etdirilməsində investisiya və büdcə- vergi siyasətlərinin rolunun daha da artırılması və iqtisadiyyatda səmərəliliyi artırılması üçün bir elmi mənbə rolunu kimi istifadə edilməsidir. Dövlətin iqtisadiyyata aid olan qanunları daha da təkmilləşdirərək , səmərəliliyin nail olunması üçün elmi əsası olan təkliflərin verilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Biznesin Dövlətin biznesi tənzimlənməsi zamanı istifadə olunan konsepsiyalar eləcə də, metodları müəyyən edilmiş biznesin hüquqi tənzimlənməsi təhlilləri aparılmış, qiymət siyasətindəki dövlətin istifadə etdiyi istiqamətlər və metodları təhlil edilmiş,- Azərbaycanda investisiya resursları bazarının tənzimlənməsində investisiya siyasətinin təsirini qiymətləndirilmiş,- investisiya potensialından istifadənin müasir vəziyyəti və ölkənin iqtisadi inkişaf müstəvisində investisiya fəallığının təsiri təhlil edilmiş,- büdcə -vergi siyasətində biznesin inkişaf yolları araşdırılmışdır.

İşin həcmi və quruluşu: dissertasiya işi ümumilikdə giriş, doqquz paragrafi əhatə edən üç fəsil, nəticə və təklif , istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 88 səhifədə yazılmışdır. Həmçinin, Dissertasiya işində 5 cədvəl, 2 sxem, eləcə də 28 adda ədəbiyyat siyahısından habelə internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Fəsil I. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi

1.1 Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsi və onun rolu

İqtisadiyyatın stabil olmasında, davamlı inkişaf etməsində dövlətin rolu danılmazdır. Məhz bu səbəbdəndə dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsinin ən uyğun və optimal dərəcənin gözlənilməsi iqtisadiyyatın ən əsas problemlərindən biri hesab edilir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi haqqında fikirlər hələ orta əsrlərdən mövcud idi. Buna misal olaraq orta feodalizm dövrlərində dövlətin torpağı feodala verməsi, sənətkar və kəndlilərin yerinə yetirməli olduğu vəzifə və öhdəlikləri müəyyən etməsi buna bariz nümunədir.

İqtisadiyyata dövlət tərəfindən müdaxilənin daha da artması 19-cu əsrə təsadüf edir. Bunun səbəbi isə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün bir sıra normativ hüquqların qəbul edilməsini göstərmək olar.

1929 və 1933-cü illər arası böhranın yaşanması dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini qaçılmaz edərək zərurətə çevirdi. Bu dövrlərdə baş verən böhran əvvəlki iqtisadiyyatın klassik tənzimlənməsi istiqamətlərinin bir çox hissəsinin səmərəsiz olduğunu əyani şəkildə sübuta yetirdi. Ele buna görə də, dövləti iqtisadiyyatı böhrandan çıxartmaq üçün güclü, həmçinin sərt tənzimləmə tədbirlərini tətbiq edilməsi məcburiyyətində qoydu.

30-cu illərdə ilk dəfə olaraq C.M. Keynsin müəllifi olduğu “ Məşğulluğun ,pulun və faizin ümumi nəzəriyyəsi” əsərində sübuta yetirdi ki,dövlət tələbib səviyyəsinə müdaxilə etməklə ümumilikdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. İnkilab isə tarixə Keyns inqilabı kimi düşüb və onun əsasını tələbib səmərəliliyi təşkil edir.

C.Keyns qeyd edir ki, “iqtisadi inkişafı cəmiyyətdə bərqərar etmək üçün tələbi formalaşdıran və milli gəliri artıran vasitələrə təsir göstərmək kifayət etməlidir. Həmin məqsədə müvafiq olaraq milli gəlirin artımı tədqirində tam məşğulluğu təmin

etmək namını istehlak, məşğulluq elə cə də investisiya arasındakı qarşılıqlı funksional bağlılığı təyin etmək lazımdır". Əməli cəhətdən bu ideyanı həyata keçirmək üçün gəlirlər, istehlak, yığım, habelə istehsalın miqyası, investisiya və digər makroiqtisadi nəticələrin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq vacibdir. Keyns modelinin mahiyyəti bazar mexanizimi ilə dövlətin tənzimlənməsinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində tələbin idarə olunmasıdır. Keyns dövlətin iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsində məqsədin böhran vəziyyətlərini aradan qaldırmaq, maksimum məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək və iqtisadi artımın sürətləndirməkdən ibarətdir. Əldə olunan nəticələrdən Keyns belə bir qənaətə gəlir ki, dövlət aktiv büdcə-maliyyə siyasətini həyata keçirməklə, tam məşğulluğu eyni zamanda səmərəli tələbi təmin edə bilər.

Keyns modeli dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən edilir:

- Milli gəlirin Dövlət büdcəsi ilə milli gəlirin xeyli bir hissəsinin yenidən bölüşdürülür.
- Sahibkarlığın geniş dövlət bölməsi qarışıq və dövlət müəssisələrinin yaradılması hesabına yaradılır.
- İqtisadi mühiti stabilləşdirmək, tsiklik enib-yüksəlmələri yumşaltmaq, milli məhsulun daha yüksək artım sürətinə çatmasına və məşğulluğun səmərəli səviyyəsini təmin edilməsi naminə büdcə-maliyyə və kredit-maliyyə tənzimlənməsindən çox geniş istifadə olunur.

M. Fridmen iqtisadiyyatda olan dəyişiklikləri özünün əksər əsər və məqalələrində vurğulamışdır ki, "uzunmüddətli dövrdə təsərrüfat sahəsində baş verən böyük dəyişikliklərin ilk əvvəl pul kütləsi və pulun hərəkətilə bağlı olduğunu sübut etməyə çalışmışdı". Eyni zamanda o, "1929-1933-cü illər də baş vermiş böhranı da hesab olmaqla bütün iqtisadi çatışmazlıqları bazar iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyiylə yox, məhz pul siyasətinin göstəricisi kimi izah etmişdir".

Uzun dövrlərin nəticəsi göstərir ki, əgər dövlət öz müdaxiləsini iqtisadiyyata etməsə o zaman hər bir cəmiyyət üçün xarakterik olan üç problemi qeyd edə bilərik-

inhisarçılığın artması, inflyasiyanın yüksəlməsini və işgüzar fəallığın isə səviyyəsinin aşağı düşməsinə həll edilməsi mümkün deyil. Misal olaraq: Azad bazar mexanizmi ilə mövcud ETT-nin nailiyyətlərindən kommersiya baxımından səmərəli istifadə olunmasını stimullaşdırsada, bunun strateji problemlərini həll etmək naminə dövlət bu proseslərə mütləq müdaxilə zərurəti yaranır.

Bildiyimiz kimi, cəmiyyətdə gəlirlərin bazar mexanizmi vasitəsilə bölgüsü, sosial ədaləti və mühafizəni təmin olunmasına imkan vermir. Odur ki, əgər dövlət zəmnində – iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsə, müəyyən dövrdən sonra onun neqativ göstəriciləri eyni səviyyəyə gətirib çıxara bilər ki, bu, cəmiyyəti iqtisadi böhrana gətirər. Belə olduğu təqdirdə başlıca problem dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimum ilə maksimum yol verilən hədlərinin təyin edilməsidir. Belə ki, müəyyən səviyyədən yuxarı və ya aşağı dərəcədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi hər iki halda ziyanlıdır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dövlətdə sosial-iqtisadi sferadan asılı olaraq müdaxilənin həddi ilə istiqamətfərqli ola bilər. Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmək nəminə istifadə etdiyi funksiyalarını səmərəli vəziyyətdə yerinə yetirə bilməkdən ötrü əvvəlcə kifayət qədər tənzimləmə vasitələrinə malik olmalı, idaha sonra, həmin vasitələrin imkanlarını aydın şəkildə təsəvvür etməli və sonda, onların sosial iqtisadi göstəricilərini görməlidir. Buna misal olaraq ABŞ-da 100-dən çox təşkilat və idarə müxtəlif dərəcələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə məşğul olurlar həmçinin, bu məqsədlə il ərzində 100 milyard dollardan çox maddi vəsait sərf edirlər. Bu xərclərin müəyyən hissəsi birbaşa istehsal ilə qiymətin tənzimlənməsinə yönəlsə, onun digər müəyyən hissəsi qanunvericilik aktlarının reallaşdırıb hazırlanmasına, onun yerinə yetirilməsinə xüsusi nəzarət etməyə, dövlət xəttiylə yüksək kadr hazırlığına, müvafiq olaraq hesabat sənədlərinin hazırlanmasına və digər məqsədlə istifadə olunur.

Dövlət ilk öncə sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil apararaq qiymətləndirmək əsasında qarşıda dayanan məqsədləri yerinə yetirmək naminə iqtisadi siyasətdə müəyyən düzəlişlər görür. Müasir dövrdə dövlət tənzimlənmə nəzəriyyəsinin banilərindən hesab olunan holland iqtisadçısı Y. Tinbergen vurğulayır ki, dövlətin

qarşısında duran məqsədlər onun səlahiyyətində olan vasitələrdən çox olmamalıdır. Bunun iqtisadi mənası əsasən ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət öz üzərinə heç vaxt yerinə yetirə biləcəyindən daha artıq yük götürməməlidir.

Bazar mexanizmlili iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdən fərqlənərək, postsosialist ölkələrində, habelə, respublikamızda da iqtisadiyyatın tənzimlənməsi bütünlüklə yeni çalarlara malikdir. Bu o deməkdirki,, dövlət ikili yanaşmalı funksiya yerinə yetirərək bir tərəfdən iqtisadi hadisələri tənzimləyir, digər tərəfdən isə bazar mühitini formalaşdırır eyni zamanda onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Göründüyü kimi iqtisadiyyata dövlətin qarışması vacibdir və bu mühümlük aşağıdakı göstəricidə öz əksini tapmış bir neçə amillərin təsiri altındayarıdır.

Bazar iqtisadiyyatı keçid dövrünü yaşayan əksəriyyət ölkələrin iqtisadiyyatında bu və ya digər formada aşağıdakı təhlükələri ayırmaq olar: 1) iqtisadiyyatın struktur deformasiyasının güclənməsi; 2) elmi-texniki potensialın dağılması və investisiya, innovasiya aktivlərinin azalması; 3) ölkənin inkişaf etmiş ölkələrin yanacaq-xammal periferiyasına çevrilməsi meyilləri; 4) idxaldan asılılığın güclənməsi; 5) ölkədən valyuta resurslarının axını; 6) cəmiyyətdəki əmlak təbəqələşməsinin dərinləşməsi; 7) xarici borcun artımı; 8) iqtisadiyyatın hədsiz açıqlığı; 9) iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması

Bazar iqtisadiyyatı bütünlükdə özünü tənzimləmə sistemi kimi fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq əksər dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, tək bazar iqtisadiyyatı mövcud deyil həmçinin, hal-hazırda milli iqtisadiyyatlar əksəriyyəti daha çox qarışıq bazar mexanizmlili iqtisadiyyatı üstünlüyü nəzərə çarpır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemin də dövlət, dövlət orqanlarının simasında iqtisadi obyekt və proseslərə, onlarda iştirak edənlərə təsir etməklə, onları özünü təşkil və idarəolunan etməklə müvafiq olan qanunlarına riayət olunmasını, dövlət və ictimai maraqların qorunmasını təmin etməyə çalışır. Buna görə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi geniş mənada iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılmasını, planlaşdırılmasını, maliyyələşdirilməsini, büdcə təminatını, vergi qoymanı, kreditləşməni, inzibatçılığını,

uçot ilə nəzarətmə və digərlərinin prinsip və reallaşma mexanizmlərini özündə əks etdirir. Bildiyimiz kimi, müasir iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərinin, prinsiplərinin formalaşması tarixi eləcə də nəzəri baxımdan müəyyən bir təkamül prosesindən keçmişdir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə vacib edən xüsusiyyətlər

Xüsusiyyətlər qrupu	xüsusiyyətlərin tərkibi
Bazar mexanizminin mənfi Xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılması aid olan amillər qrupu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bazarda baş verən proseslərinin kortəbilyini məhdudlaşdırmaq. 2. Səmərəli məcmu tələbi müəyyən etmək. 3. Rəqabəti təmin etmək. Dünya bazarında olan rəqabətin 4. güclənməsi.
İqtisadi sabilliyi, daha geniş təkrar istehsalla təmin olunan amillər qrupu.	<p>Təsərrüfat subyektləri üçün oyun qaydalarının</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. müəyyənləşdirilməsi. 2. İqtisadiyyatın antitsiklik inkişafının təmin edilməsi. 3. Uzun dövli İqtisadi Artımla işgüzar fəallığı stimullaşdırmaq. Makroiqtisadi tarazlığı 4. qorumaq. Dövlət sektorunda səmərəli idarəetməni təşkil 5. etmək. 6. Xüsusi kapital üçün azrentabelli olan sahələrdə dövlət investisiyasına olan ehtiyac.

Mənbə: internet vasitələri GOOGLE axtarış sistemi(36)

Dövlətin müdaxiləsini şərtləndirən xüsusiyyətləri Sxemdən görüldüyü kimi çox geniş şəkildə göstərilib . Xüsusiyyətlərin belə geniş olması tənzimlənmənin də müəssisənin genişliyini şərtləndirir. Çünki, tənzimlənməyə ehtiyacı olan sahələrin habelə sferaların sayı bu göstəricilərin təsiri altında formalaşır .

Dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etmək naminə ilk öncə dəqiq informasiyaya malik olmalı, daha sonra elmi cəhətdən əsaslandırılmış halda təhlil etməli, şəraitlə bağlı doğru nəzəri nəticəyə gəlməli və bunun hansı metodlarla tənzimlənməsi barəsində düzgün qərar verməlidir. Bu səbəbdəndə ilkin informasiyanın alınması ilə təhlili metodlarına nəzər saldıqdan sonra iqtisadiyyatın həyata keçirdiyi dövlət tənzimlənməsi metodlarına diqqət ayıraq.

İlkin informasiyanın alınması və təhlili metodları bunlardır:

- Qruplaşdırılmış metodu : bu-hər hansı problemin həllinə çalışmaqdan ötrü dövlət onu müəyyən qruplara bölür.

- Normativləşdirilmiş metod : bu-dövlət normalar müəyyən edir və normativlər işləyib hazırlayır beləliklə də tənzimləmədə onu əsas gösərici kimi götürür. Misal olaraq: minimal əmək haqqı özü həmişə norma olub digər əmək haqqıları məhzona əsasən təyin edilir.

- İndeksləşdirilmiş metodu: cari və keçmişin müqayisəsidir. Məsələn: qiymət indeksinin təyini buna misal ola bilər.

- Sturukturlaşdırılmış metodu : dövlət bir məqsədi bir neçə kiçik məqsədlərə bölür ki, buna da bəzən “məqsədlər ağacı” deyilir. Bu o deməkdir ki, problemin həlli xırda məqsəddən tutmuş irisinə çatmağa doğru reallaşdırılır.

-Sosiallaşdırılmış metodlar : sosial problemləri təyini edilməsi zamanı istifadə edilən sorğu, anketləşdirmə, intervyunu aid etmək olar.

- Ekspert metodu: dövlət problemin həllində bu sahə üzrə mütəxəsislərin köməyindən yararlanır.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, hər bir iqtisadi mexanizmin normal fəaliyyətinin təmin olunmasında dövlət həlledici rol oynayır. Elə bu baxımdan dövlətlə

iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının optimal nisbəti ilə həddlərinin təyin edilməsi, gözlənilməsi hal -hazırkı dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas problemi hesab edilir. Bütün iqtisadi mexanizmlərdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edireyni zamanda bu müdaxilə, bir mənalı olaraq, bazarın nöqsanlarının aradan qalxmasına yönəldilir. Bu çatışmazlıqlara aşağıdakı göstəricilər daxildir:

- Xarici effektlər probleminin bazar tərəfindən qeydə alınmaması;
- İctimai sərvətlərin, məhsulların istehsalında bazarın kifayət dərəcədə maraqlı olmaması;
- Haqsız rəqabətin olması və inhisarlaşma;
- İşsizlik, inflyasiya, makroiqtisadi qeyri-sabitlik;
- Sosial ədalətlik probleminə bazarın biganə olması;
- bazar mexanizmləri vasitəsilə fundamental elm və texnika sahəsində kəskin irəliləyişlərin qeyri-mümkünlüyü;
- Ölkə regionlarının kəskin diferensiasiyası;

Dövlətlərarası səviyyədə xarici ticarət əlaqələrinin tarazlığını təmin edilməsi naminə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi zəruriliyi .

Tarixi ilkin dövrdəki şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- Dövlət qurulduğu dövrdən başlayaraq hakim edici orqanlar iqtisadiyyata müəyyən qədər təsir etməyə başlayır, belə ki, dövlət özünün idarə etmə aparatı vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilə edir;
- Qanunverici bazanın yaradılması sayəsində dövlətin iqtisadiyyata təsiri zərurətə halına çevrilir;

Müharibə, böhran səbəbilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi maksimal dərəcəyə çatır və s. İqtisadi ədəbiyyatda isə nəzəri ilkin şərtlərinə aşağıdakıları daxil edirlər:

- Dövlət tərəfindən qəbul olunan hüquqi normativ aktların fundamental cəhətdən iqtisadi prinsiplərə, həmçinin qanunlara əsaslanması və ona qarşı olmaması;

- Sosial problemlərin həlli zamanı bazar iqtisadiyyatında dövlət tərəfindən reallaşdırılacaq sosial münasibətlərin tənzimlənməsində özünü büruzə verir;
- Dövlət tərəfindən sosial institutların yaranması və əhaliyə sosial yönümlü xidmətlərin göstərilməsi, sosial infrastrukturun yaranmasına və onların dövlətin himayəsində qalmasıyla nətiucələnilir;
- Bazar iqtisadiyyatının yaranması üçün fərqli nəzəri məktəblərin, istiqamətlərin təlimlərindən yararlanırlar.

Dövlətin iqtisadiyyata maksimal həddi, ilk öncə , onun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin strukturunda özünü büruzə verir. Bu həddə makroiqtisadi siyasət, həmçinin pul-kredit siyasəti ilə büdcə-vergi , investisiya siyasəti, digər başqa sənədləri aid etmək olar.. İqtisadi siyasətin sadalanan istiqamətləri dövlətin iqtisadiyyata maksimal dərəcədə təsirini əks etdirməklə bərabər xüsusi iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri eləcə də vasitələri və metodlarını birləşdirir.

1.2 Bazar münasibətləri şəraitində biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirməsinin metodları

Qiymətləndirmə fəaliyyəti Respublikamızda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yaranmış fərqli yeni fəaliyyət növlərindən biri hesab olunur. Eyni zamanda əmlak bazarının aparıcı istiqamətlərindəndir.

Ona iki istiqamətdə yanaşmaq olar:

Sahibkarlıq növü kimi və qiymətləndirmə fəaliyyətindən istifadə etməsi

1-ci istiqamətdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin yaranması və inkişafı etməsi baxımından yanaşmaq xüsusi maraq yaradır və istiqamətdə qısaca aşağıdakıları vurğullamaq olar.

1. “Bu fəaliyyət kimi qiymətləndirmə ilkin olaraq öz başlanğıcını ötən əsrin 96-cı ilindən götürmüşdür və elə məhz həmin dövrdən etibarən də ölkəmizdə onun hüquqi və nəzəri-praktiki bazasının yaradılması istiqamətində vacib addımların əsası qoyulmuşdur.” İstinad “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 15.12. 1992-ci il”

Həmin ildə AR-nın qanununa əlavələreyni zamanda dəyişikliklər edildi «Xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq olunması barəsində 04.10.1997-ci il tarixli 637 № fərmanı ilə qiymətləndirmə fəaliyyəti xüsusi fəaliyyət növü olaraq təsdiq edildi. Bütün bu qanunlar sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı iyolunda dövlətin siyasətinin həyata keçirilməsi o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə hüquqi aspektdən status verilməsi üçün vacib rol oynadı. Burada əvvəlki dövrlərdə razılıq əsasında reallaşan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq olunması ilə bərabər eyni zamanda bəzi yeni yaradılmış fəaliyyət növlərinin də lisenziya sayəsində fəaliyyət göstərməsi ilk olaraq rəsmən elan olunurdu. Bu cür yeni yaradılmış sahibkarlıq fəaliyyəti növlərindən biri əvvəl yuxarıda vurğulandığı kimi əksər bazar iqtisadiyyatının ölkələrində demək olr ki, uzun müddət hüquqi status daşıyan eləcə də əmlakla aparılan əməliyyatlar vaxtı qərarları qəbul edərkən vacib rol oynayan qiymətləndirmə ilə bağlı fəaliyyət idi. Elə həmin vaxtdan bu

günə qədər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 25-dən artıq hüquqi həmçinin fiziki şəxsə qiymətləndirmə fəaliyyətini reallaşdırmaq naminə xüsusi razılıq verilmişdir. Mənbə istinad Qiymətləndirmə fəaliyyəti barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25.06 1998- ci il) (11)

Respublikamızın iqtisadiyyatın sisteminin azad bazar münasibətlərinə keçməsi ilə eyni zamanda inkişafıyla bağlı bir sıra yeni növləri, həmçinin, qiymətləndirmə fəaliyyətini yaranmışdır və bunun da nəticəsi kimi dövlət əmlakın özəlləşdirilməsi ilə girov qoyulması fond bazarının eləcə də , sığorta sisteminin inkişafı ilə kommertiya bankları tərəfindən kredit verilməsinə başlanılması nəticəsində keçid biznesin dəyərinin qiymətləndirilməsini olduqca zəruri hala çevirmişdir.

İlk növbədə hüquqi bir şəxs olaraq müəssisənin dəyərinin müəyyənləşdirilməsini özündə əks etdirən həmçinin, gələcək dövrdə mənfəət alınmasına imkan verən mülkiyyət hüququnun texnologiya ilə rəqabət qabiliyyətinin, material ilə qeyri-maddi aktivlərinin üzə çıxması , habelə biznesin qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Eyni zamanda müəssisə kapitalının bazar dəyərinin təyin edilməsi prosesidir, daha dəqiq desək müəssisənin kapitalında səhmdarların payının müəyyənləşdirilməsidir.

Respublikamızda son zamanlar geniş miqyasda iqtisadi islahatların keçirilməsi və sahibkarlıqla məşğul olan özəl təsərrüfat subyektlərinin intensiv olaraq inkişaf etdirilməsi kapitalın qiymətləndirilməsinə tələləbindən nəzərə çarpacaq qədər yüksəltmişdir .

Biznesin qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif cür yanaşmalardan istifadə edilir və bu tələblər mütləq nəzərə alınmalıdır əks halda işin yekun nəticəsi yalnız ola bilər :

- Müəssisənin yaradılması naminə çəkilən xərclərin dəyərinin birbaşa olaraq hesablanması metodu ilə aparılması təkcə həmin xərcləri qiymətləndirməyə imkan verir və əgər dövlət bu qiymətlə müəssisəni satarsa gələcəkdə əldə olunacaq mənfəətdən məhrum olur;

- Həmçinin gələcək gəlirin hesablanması yoluyla aparılan hər hansı bir biznesin müəssisəsinin qiymətləndirilməsi işinin nəticəsi də yalnız ola bilər.
- Fikrimcə, bu metodun texnologiyası o halda doğru olardı ki, müəssisənin yaradılması vaxtı çəkilən xərclər ilə habelə onun gələcəkdə verəcəyi gəliri, eyni zamanda analoji müəssisə üzrə əldə olunan məlumatları nəzərə almaqla kapitalın satışda olan qiyməti baxımından qiymətləndirmə metodlarının bütün vasitələrindən lazımı şəkildə istifadə edilməlidir.

Bu hadisə ərzində tətbiq olunan metodlar onun aparılması məqsədlərindən , o cümlədən səbəblərindən birbaşa asılıdır və o zaman ki, dəyər müxtəlif metodlarla qiymətləndiriləcək, onda onun aparılması məqsədi ilə səbəblərindən asılı olaraq eyni bir anda həmin müəssisə müxtəlif dəyərlərə malik ola bilər və onun rəlləşməsi variantının seçilməsi naminə əsas sayılır.

Proseduru təhlil olunması üçün yada salaq ki, bazarda təkə elə aktivlər alınır, hansı ki, onlardan istifadə nəticəsində mənfəət əldə olunur. Biznes dəyərinin alternativ standartlarını seçməkdən ötrü belə önəmli əlamətlə gəlirin formalaşması mənbələri çıxış edir və bildiyimiz kimi, fəaliyyət göstərən obyektə gəlirin formalaşmasının iki mənbəyi mövcud olur:

- ilk öncə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan gəlir;
- daha sonra müəssisənin aktivlərinin satışından alınan gəlir.

Bu maliyyələşmə mənbələrinə biznesin aşağıda göstərilən iki dəyəri uyğun gəlir.

1. Müəssisənin hal-hazırda mövcud dəyəri. O gəlirin ilk mənbəyini əks etdirir və nəzərdə tutur ki, təşkilat fəaliyyətini davam etdirəcək eyni zamanda gəlir gətirəcək.
2. Aktivlərinin dəyəri. Bu isə gəlirin ikinci mənbəyini bildirir məğzi, müəssisə ləğv ediləcək və xərc ünsürlərinə görə qiymətləndiriləcəkdir.

Biznesin qiymətləndirilməsi üçün xərc yanaşması aktivlərin toplanmaq yolu ilə tətbiq edilir və bu metodun iki məqsədi var bunlar müəssisənin ləğv edilmiş ,eləcədə fəaliyyət göstərən obyektin dəyərini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

İEÖ-in praktikasında daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi əsasən iki mərhələdə baş verir, Əvvəla mütəxəssis oxşar obyektlərin regional ilə yerli bazarlardakı vəziyyətini araşdırır daha sonra isə daşınmaz əmlakdan ən düzgün istifadəsi haqqında rəyi həmin tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən zaman ərzində hüquqi ilə fiziki, maliyyə ilə digər məhdudiyətlər çərçivəsində istehlakçıların ona verdikləri üstünlüklərin ümumi xarakteri çərçivəsində verilir. Daşınmaz əmlakdan istifadənin əsasən variantı təyin olunduqdan sonra qiymətləndirmənin ikinci variantına keçilir . Xərc metodu əmlakın qiymətləndirmə zamanı, alıcının obyektin yenidən tikiləcəyi anında neçəyə başa gələcəyindən daha artıq pul verməyəcəyinə əsaslanmaqla,habelə yanaşma nisbətən yeni müəssisələrə tətbiq olunmağıyla fərqlənir. Bazar iqtisadiyyatı ölkəmizdə hələ təzə formalaşdığından keçid bu metodun tətbiq olunması daha məqsədemüvafiqdir və bunun səbəbi isə digər metodlara nisbətdə daha səmərəli mənfəət verməsi ilə bağlıdır.

Xərc metodundan istifadə edildiyi hallar bunlar :

- torpaqdan istifadə zamanı müqayisə edildikdə;
- vergi ödəmələri hesablanması zamanı
- sığortalanma hesablandıqda;
- binanın yenidən inşası zamanı;
- təbii fəlakətin nəticəsi qiymətləndirilərkən hesablanır;
- xüsusi təyinatlı bina həmçinin, qurğuları dəyərini müəyyənləşdirərkən;
- yeni tikintinin nəticəsi təhlili aparıldıqda

Bu üstünlüklərilə bərabər ,həmçinin iqtisadiyyatın səviyyəsinə təsir edən mənfə cəhətləri vurğulaya bilərik:

- tarixi bənzərsiz arxitekturaya,həmçinin estetik xarakteristika ilə böyük aşınmaya malik olan buna bənzər obyektin tikintisini qəlizləşdirir;
- torpağın başqa məqsədlər naminə istifadə olunması nəzərə alınmır;
- köhnəlmə hesablanmasını çətinləşdirir
- gələcəkdə əldə edilə biləcək gəlirdən istifadəni çox zaman zəmanət vermir.

Bu metodu eyni zamanda başqa bir sözlə xərclərin toplanması da deyilir bu,ən çox onun məzmununa uyğunlaşır . Bu metod mürəkkəb strukturlu həmçinin ,tipik olmayan müəssisələrin qiymətləndirilməsində bu metoddan istifadə edilir. Əvəz olunma prinsipinə əsas sayan xərc yanaşması eyni zamanda daşınmaz əmlakın hər hansı bir alıcısı torpaq sahəsini hal hazırkı binalarla alarkən yaxud buna oxşar sahədə lazımı funksional cəhətləri olan yeni tikintiyə start vermək prizması əsasında tətbiq edilir. Metodun məğzi odur ki, daşınmaz əmlak obyektini bir torpaq sahəsinin dəyərini tələb olunan xüsusoyyütlərə malik olan tikililərin eləcə də qurğuların inşası naminə çəkilmiş xərclərin cəmi kimi qiymətləndirilməsi anlaşılır. Daşınmaz əmlakın sadalanan metodla müəyyənləşdirilən vaxt qiyməti real fiziki dağılmanın həmçinin mənəvi aşınmanın o cümlədən iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinin sayəsində dəyərin itirilməsi məbləğində özünü göstərir.

Beş cür istiqamətlərə ayırmaq olar xərc yanaşmasını:

- aktivlərin xalis balans dəyəri hansıki ,müəssisənin balansının təhlilinə əsaslanır.
- maddi aktivlərin xalis bazar dəyəri ;
- aktivlərin bərpası;
- ləğvetmə;
- əvəzetmə;

Bazar iqtisadiyyatına keçidilə əlaqədar olaraq ilkin mərhələlərdə daşınmaz əmlak müəssisələrinin qiymətləndirilməsi zamanı daha çox istifadə edilən xərc metodu oldu. İlk öncə ona görə ki, digər yanaşmaların tətbiqi üçün daha da geniş bazar informasiyasına malik olmaq tələb olunur. İnkişaf etməmiş bazarda isə bu cür informasiyalar dərəcəsində olmuşdu. Satışların müqayisəli təhlili metodu bu oxşar əmlak komplekslərinin alqı-satqısı ilə bağlı inkişaf etmiş bazara malik olurlar . Ancaq müvafiq bazar ifrastrukturlarının olmaması nəticəsi üzündən ölkə təcrübəsində bu cür yanaşmanın istifadə olunması məhdud idi. Əvvəllər kapitallaşma dərəcəsi yaxuddakı mənfəət norması dəqiq təyin edilə bilmədiyindən yanaşmanın tətbiq edilməsi də lazımı səmərə verə bilməyəcəkdi.

Bazar dəyər yanaşması əsasən biznesin qiymətləndirilməsinə üç : birinci növbədə sahə xüsusi kapital bazarı ; daha sonra sövdələşmə metodları; köməyilə həyata keçirilir. Vergitutma ilə sığorta sferasında, o cümlədən investisiya qərarlarının reallaşdırılmasında eləcə də özəlləşdirmə hadisəsinin səmərəli həyata keçirilməsi ilə normal bazar arasındakı münasibətlərinin inkişaf etməsi naminə müəssisələrin bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Bu metodun digər sözlə müqayisəli saziş kimidə adlanır sadə, dəqiq və sərfəlidir. Satışın müqayisəli təhlilinə əsaslanan bu prinsipləri isə aşağıdakılardır. Bəllidir ki, heç bir alıcı məlum bir obyektə, eyni xassələrə malik digər analoji müəssisənin qiymətindən çox pul verilməyəcək. Digər sözlə desək, müqayisə üçün bənzər ya da analoji obyekt təyin edilir.

Biznesin qiymətləndirilməsinə gəlir metodu fəaliyyət göstərən obyektin bazar dəyərini qiymətləndirmək üçün mənbə sayılır. O, biznes-xətt simasıyla müəssisənin qiymətləndirilməsini başqa düşülür. Biznes-xətt, və ya məhsuldar xətt obyektə olan təchizat və tədarük xəttinin, habelə, məhsulun istehsal texnologiyasının, həmçinin, biznes fəaliyyəti üçün lazımi əmlakın və heyətin məcmusunu göstərir.

Gəlir yanaşmasında isə bu təşkilatın mövcud və gələcək imkanlarının qiymətləndirilmək naminə pul axını və ya gəlirin təhlili ilə obyektin bazardakı dəyəri başa düşülür ,həmçinin bu metod ona şərait yaradır ki, aktivlərinin gətirdiyi cari eyni zamanda gələcək gəlirləri qiymətləndirilsin.

Bu metodun ilə hesablaşmanın aparılmasından istifadə edilməsi alıcının bu obyekt üzrə mühüm məqsədi qazanc əldə etmək olduğundan gələcəkdə əldə edilə biləcək diskontlaşdırılmış gəlirin eləcə də hesablanmasına şəraitin yaranması ilə bağlıdır. Nail olunmuş obyekt alıcıya aşağıdakı gəlirlərin əldə edilməsinə imkan verə bilər:

- vergilərlə müqayisə olunmada qənaət
- gələcəkdə icarədən əldə edilən mənfəət;
- alqı-satqı ilə bağlı olan vergilərdən qənaət

- cari pul daxil edilmələri.

Həmçinin gəlir yanaşmasını 2 cür istiqamətdə istifadəsi mümkündür.

- Birbaşa kapitallaşdırmaqla olan metodu;
- Diskontlaşdırıldıqdan sonra olan metodu.

Birbaşa kapitallaşdırılmış dəyər metodu bu- istifadə edildikdə adətən əldə edilmiş illik gəlir ilə kapitallaşdırma norması müəyyən edilmiş bir aralıqda dəyişir. Bu səbəbdən də birbaşa kapitallaşdırılmış dəyərin daha çox təkmilləşdirilmiş formasından istifadə olunur.

Digər metodla obyektə dəyərləndirməyin əsas cəhəti onu müəyyən olunmuş bazar qiymətinə almağın əsas məqsədə uyğunluğunu əsaslandırılmasıdır . Elə bu səbəbdən də obyektləri qiymətləndirilərkən bir neçə aşağıdakı vacib məsələləri təhlil etmək lazımdır:

- mülkiyyətin hansı əsasən formayla hüquqa malik olmasını;
- müəssisənin funksiyalarının nədən ibarət olduğunu;
- Müəssisənin bazar qiymətinə hansı vacib amillərin təsirini;
- qiymətləndirmənin hansı metodunun daha çox səmərəliyini;

Gəlirin kapitallaşdırılması metodu ehtimal olunur ki, daşınmaz əmlakın potensial olan sahibi onun istismarından mənfəət əldə etmək istəyir. Bu zaman kapital qoyuluşlarının alternativ variantları həmən mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu Metod gəlirlər axınının əsasən müəyyən bir neçə il müddətinə qiymətləndirilməsinin nəzərdə tutduğu üçün pul mənfəəti axınının diskontlaşdırılması hadisəsinin zərurəti meydana gəlir. Həmin hadisənin də ən mühüm addım müvafiq olaraq onun normasının, habelə, gəlirin dərəcələrinin təyin olunmasıdır. Bazarda baş verən proseslər iştirakçılarının hərəkət niyyətlərinin izah olunması nəticəsidir. Burada eləcə də tərəflərin hərəkətləri mürəkkəbləşdikcə, hesablaşmaları da həmçinin daha rahat və sürətini yüksəltməkdən ötrü kompyüter ilə maliyyə kalkulyatorları tətbiq edildikcə mütəxəssislərin

böyük hissəsi investisiya qərarlarının qəbul olunması hadisəsinin əsas xüsusiyyəti kimi diskontlaşdırılmış pul axınının təhlilindən edilməsindən faydalanır. Bununla da, investisiya subyekti satılanadək bundan cari gəlir hesablanması qadağan edilir və həmçinin investor daşınmaz əmlaka sahib olması müddətdə kapital qoyuluşlarından məqsədə qoyulmuş, nəzərdə tutulmuş mənfəətə yüksələ bilər. Ancaq, investorun nəzərində tutduğu mənfəətlər gələcəkdəki ümidləri deyil, keçmişdəkiləri göstərir. Buna görə də pul vəsaitləri axınlarının diskontlaşdırılması naminə gəlirlilik normalarının seçimi adi satıcı ilə alıcılar tərəfindən ehtimal edilən perspektiv həmçinin, proqnozlaşdırılan gəlirlilik normaları üzərində toplanmalıdır və qiymətləndirici gəlirliliyin perspektiv olan normasını təyin etməkdən ötrü investorun ehtimallarını ya birbaşa müqayisə edilə bilən sövdələşmələrin şərtləri barəsində tərəflərin sorğusu yoluyla yaxudda ki dolayı müqayisə oluna bilən daşınmaz əmlak üçün gözlənilən gəlirin və reversiyanın ehtimal dəyərini hesablamaq yolu ilə yoxlaya bilər.

1.3 Bazar münasibətləri şəraitində biznesin hüquqi tənzimlənməsi

Dünya təcrübəsinə əsasən, istənilən sferada qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tənzimlənmənin həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Dövlət isə onu həyata keçirən, alternativ olmayan yeganə subyekt sayılır. Çünki, o ictimai mənafə baxımından müdaxiləni həyata keçirir və bunu reallaşdırmaq üçün müəyyən metodlardan vasitə eləcə də üsullardan istifadə edir, hansı ki, müəyyən normalar çərçivəsindədirlər.

Vurğulamaq lazımdır ki, hüquqi dövlətdən söhbət gedirsə, onda burada münasibətləri tənzimləmək üçün yeganə vasitə məhz elə hüquq normalarıdır. Doğrudur, bəzi sosial və texniki normaları da bura aid etmək olar. Ancaq, dövlət təkə onun mənafeyinə uyğun olan bu qaydalardan bəzilərini sanksiyalaşdırır. İqtisadi nəzəriyyə sübut etmişdir ki, istehsal prosesində yaranan münasibətlər nəticəsində hər zaman sosial münasibətlər kimi çıxış edir.

Respublikamızda dövlətlə biznes subyektləri arasında əməkdaşlığı ilə bağlı qanunvericilik bazası tam formalaşdırılmayıb və hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Prezidentin 1996-cı ilin doqquz fevral tarixli, 437 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında Əsasnamə"ni,(9)(səh 3-5) "Dövlət satınalmaları"nı, "Mülki Məcəlləsini", "İnvestisiya fəaliyyətini" və "Xarici investisiyanın qorunması barəsində", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30.03.2006-cı il tarixli "İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər haqqında" Sərəncamını dövlət ilə biznes işbirliyinin hüquqi bazası hesab etmək olar.

"Dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında Əsasnamə" özəl sektora idarəetməyə verilən infrastruktur obyektləri üçün əsas hüquqi baza hesab olunur. Bu , Prezidentin fərmanı ilə təsdiq edildiyindən Nazirlər Kabinərinin qərarlarından daha yüksək qüvvəyə malikdir. Əsasnamənin təsdiq edilməsi ilə bağlı Prezident fərmanında xüsusi olaraq vurğulanır ki: "Müəyyən edilsin ki, dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi yalnız bu

Əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirilir” Mənbə: istinad Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 01.07.1994-cü il (səh 2).

“Ümumi müddəalar” hissəsində qeyd olunur ki, “bu Əsasnamə, dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr əsasında yüksəlişini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə işlənib hazırlanmışdır. Əsasnamə obyektlərin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsinin ümumi qaydalarını o hallarda müəyyən edir ki, onların özəlləşdirilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədemüvafiq deyildir, və ya hələ vaxtı çatmamışdır. Əsasnamə müəssisələrin idarəetməyə verilməsinin əsas mexanizmini, bu prosesdə hüquqi eləcə də fiziki şəxslərin iştirakı şərtlərini, onların müraciətlərinə baxılması, idarə edilməsinə dair müqavilənin rəsmiləşdirilməsi və təsdiqi qaydalarını bildirir”. Həmçinin sənəddə bildirilir ki, təkcə bu əsasnamə müəssisənin idarə olunmasına dair müqavilənin bağlanması, obyektədən istifadə hüququnun müəyyən müddətə mülkiyyətçi adından çıxış edən orqan tərəfindən iddiaçıya verilməsinin əsasıdır ,qarşısında bütün öhdəliklərini yerinə yetirməsi şərti ilə, gələcəkdə müəssisənin özəlləşdirilməsində iddiaedənin hüququ eyni zamanda iştirak dərəcəsi müqavilədə nəzərdə tutula bilər. Əsasnamədə yazılır ki, müqavilə bağlandıqdan sonra obyektə idarə etməyə götürən hüquqi və ya fiziki şəxs müqavilədə əks olunan aşağıdakı əsas tələbləri yerinə yetirməklə, müəssisənin fəaliyyətini təmin etməlidir:

Istehsalın yönümünün saxlanılması eləcə də imkan olduqda genişləndirilməsi;
Məhsul buraxılışı həcmnin Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla tələbata uyğun səviyyədə olması;

Bütün iş yerlərinin, yaxud onların müqavilə ilə təyin olunmuş faizinin saxlanması;
Istehsalın rentabelliyyəsinin müqavilə müəyyən səviyyədə saxlanması yolu ilə məhsulun keyfiyyətini ilə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi; Müəssisənin əmlak kompleksinə daxil olan sosial sahə obyektlərinin maliyyələşdirilməsi; - İşçilərinin sosial təminatının həyata keçirilməsi;

Müqavilə müddəti dövründə burada nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi və müddəti qurtardıqda onu ən azı idarəetməyə verildiyi vəziyyətdə mülkiyyətçinin adından çıxış edən orqana geri qaytarılması.

Əsasnamədə xüsusi olaraq bildirilir ki, müəssisənin idarəetməyə verilməsi yolu ilə dirçəldilməsi haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul olunur. Obyektin fəaliyyətə başlamasının formaları onun xüsusiyyətini nəzərə almaqla Nazirlər Kabinetinin təqdimatı əsasında Prezident tərəfindən müəyyən edilir. Sənəddə müəssisənin idarəetməyə verilməsi formaları kimi aşağıdakı kimi təqdim olunur.

Obyektlərin idarə edilməsinə dair müqavilənin bağlanması üzrə açıq müsabiqə keçirilməsi yolu ilə;

Təşkilatın idarəçiliyinə dair müqavilənin bağlanması üzrə qapalı müsabiqə keçirilməsi ilə;

Konkret iddiaçının təklifinin qəbul olunması və müəssisənin idarə olunmasına dair onunla müqavilənin imzalanması yoluyla.

Əsasnamənin tələblərinə görə, açıq müsabiqələrdə iştirak etməyə bütün iddiaçılar buraxılırlarsa, Qapalılarda isə mülkiyyətçi adından çıxış edən orqanın müəyyən etdiyi məhdud sayda iddiaçılar dəvət olunurlar.

Müqavilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir yaxud onun tərəfindən bu səlahiyyət Nazirlər Kabinetinə verilir. Əsasnamədə, eyni zamanda, müsabiqənin keçirilməsi qaydaları ilə şərtləri, müsabiqə komissiyasının formalaşdırılması yolları da öz əksini tapmışdır.

Iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları deyərkən, iqtisadi sahədə baş verən münasibətləri tarazlamaq üçün qanuni vasitə eləcə də üsulların məcmusu ənəzərdə tutulur. Iqtisadi sferada qarşıya qoyulan məqsədlərə ən optimal səviyyədə nail olmaq üçün həmin sahədə baş verən münasibətlərin tənzimlənməsində metodların düzgün müəyyən və bu münasibətlərə tətbiq olunması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Rus alimi V. V Lazarev “Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi” adlı əsərində qeyd edir ki, hüquqi tənzimlənmənin metodu dedikdə, münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi üsul və vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur və bu metodların xüsusiyyətlərini aşağıdakılar səciyyələndirir:

- a) Tənzimlənen münasibətlərdə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması əsası;
- b) Hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqə üsulları;
- c) Hüquq münasibətində hüquq və vəzifələri təmin etmənin hüquqi vasitələrinin xüsusiyyətləri (Sanksiyanın, hüquqi prosedurun və s. xüsusiyyəti.)

V.V. Lazarev hüquqi tənzimlənmənin metodlarına daxil olan üsulları əsas və əlavə üsullara ayırır. Əsas üsullara aşağıdakıları daxil edir:

Pozitiv vəzifələndirmə. Bu üsul şəxslərin (subyektlərin) üzərinə fəal davranış tələb edən vəzifələrin qoyulması üsuludur;

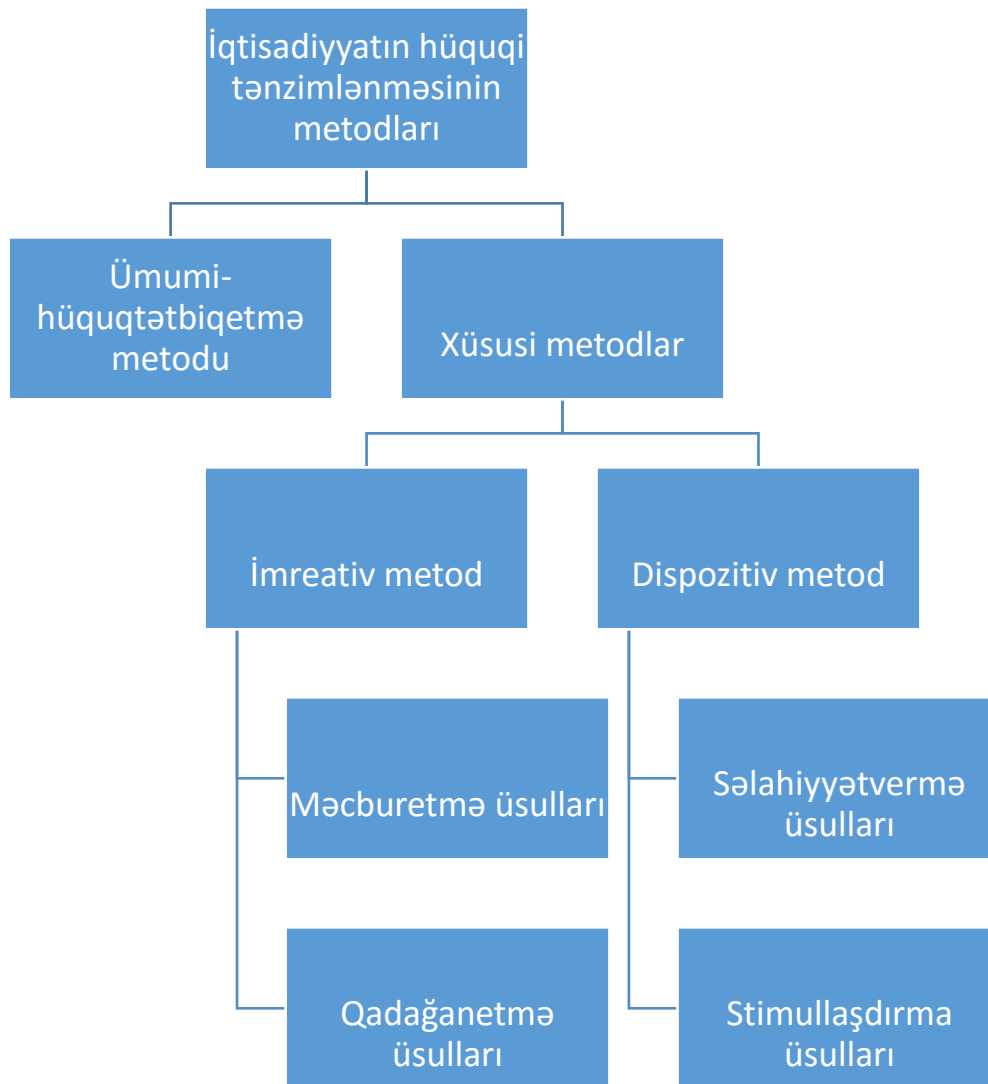
İmkanvermə. Bu üsul şəxslərə özünün xüsusi fəal hərəkət etmə hüququnun verilməsi üsuludur;

Qadağa-şəxslərin üzərinə qanunla icazə verilməyən hərəkəti etməkdən çəkindirmə vəzifəsinin qoyulması üsuludur.

Əlavə üsullara mükafatlandırmalar və tövsiyyələr-hüquqi tənzimlənmənin özünəməxsus stimulları aid edilir.

Bəzi müəlliflər yuxarıdakı kimi, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasən iki tipinin olduğunu qeyd edirlər : a)Ümumi icazəli; b) Qadağan edilən.

Uzun müddətdir ki, hüquq elmində hüquqi tənzimlənmənin metodları araşdırılmasına baxmayaraq, yeknəsəklik bu günədək yoxdur. İndi isə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları ilə bağlı aşağıdakı sxemdə nəzər salmaq.

Sxem 1.1 İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları

Mənbə: intenten vasitələri GOOGLE axtarış sistemi(36)

Sxemdən görüldüyü kimi iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi istifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispozitiv metodlar.

Hüquqi dövlətdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vasitə hüquq-dur və hüququn aşağıdakı mənbələri vardır: Hüquqi adətlər, hüquqi presedentlər, normativ hüquqi aktlar. Qeyd edək ki, müasir dünya praktikasında hüquqi adətlər və presedentlər formal olaraq hüquq mənbələri hesab olunurlar. Buradan göründüyü kimi, başlıca hüquq mənbəyi normativ hüquqi aktlardır.

Normativ hüquqi akt - səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumməcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir. Bu aktlar digər mənbə növlərindən fərqli olaraq, ictimai inkişafın dəyişilən tələbatını daha tam və operativ surətdə əks etdirir. Məhz bu xüsusiyyəti onun digər mənbə növlərindən daha çox yaradılmasına və tətbiq olunmasına zərurət yaradır.

Hüquq normaları başqa əlamətə də görə təsnif olunur. Lakin, bu hallarda onlar ictimai münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir, ictimai həyatı təşkil edir, onu ayrı-ayrı şəxslərin qəsdindən qoruyur. Bu cür təsnifləşdirilmə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində vasitə hesab olunan normativ-hüquqi aktlarda əks olunmuş hüquq normalarının bu aktların hansı xarakterdə olmasını xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsini üsullarının mahiyyətini xarakterizə edir. Buradan iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsini aşağıdakı üsullarının mövcudluğu meydana çıxır:

Məcburetmə üsulları-hər hansı müsbət əməlləri (məsələn: müqavilə ilə şərtləndirilmiş işləri görmək, borcu qayarmaq, sifarişçiyə məhsulu göndərmək və s.) etməyə yönəldilmiş məcburiyyəti müəyyən edir.

Qadağanetmə üsulları. Bu üsullar müəyyən hərəkətlərin edilməsinin (məsələn: vəzifədən sui-istifadə etməyi, vətəndaşların hüquqlarını pozmağı, əmlakı oğurlamağı, və digər qeyri-qanuni hərəkətlər etməyi) qadağan edildiyi üsullardır.

Səlahiyyətvermə üsulları-iqtisadi sahədə baş verən münasibətlərin iştirakçılarına öz maraqlarını ödənilməsinə yönələn müsbət hərəkətlər etmək (hər hansı bir

əmlakın qanuni yolla mülkiyyətçisi olmaq, borclu şəxslərdən öz borcunu yerinə yetirməyi tələb etmək və s.) hüququ verən üsullardır.

Stimullaşdırıcı üsullar. Bu üsul əsasən həvəsləndirici (mükafatlandırıcı) üsullardır. Həvəsləndirici üsullar iqtisadi subyektlərə xoş sonuncla nəticələnən hərəkətlər üçün oriyentir olurlar (mükafat, vergi güzəştləri və s.)

Qeyd edək ki, bu üsulların birləşməsi hüquqi tənzimlənmənin spesifik metodu olan imperativ və dispoziv metodunu təşkil edir. İmperativ yaxud amiranə metod ciddi məcburiyyətdir, hüquqi göstərişlərin tələbindən geri çəkilməyə yol verməyən-dir. Bu metod özündə məcburetmə və qadağanetmə üsullarını birləşdirir.

Dispoziv metod. Səlahiyyətvermə və stimullaşdırma üsulları bu metod altında birləşirlər. Bu metod təşəbbüsə, hüquqi tənzimləmə iştirakçılarının bu və ya digər davranış seçiminin sərbəstliyinə əsaslanır. O, tərəflərə öz fəaliyyətlərini öz istəyinə uyğun nizamlamaq imkanına yol verir. Qanunvericilikdə isə yalnız bu cür istəklərin həddləri, yaxud müəyyən proseduralar müəyyənləşir. Əgər imperativ metod sanki münasibət iştirakçılarını hüquqi əlaqəyə girməyə məcbur edirsə, dispozivlik isə vətəndaşların, onların təşkilatlarının faktik hərəkətlərinin, bu əsasda təşəkkül tapan münasibətlərin hüquqi göstərişlər qarşısında prioritetə malik olması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi istifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispoziv metodlar

Fəsil II. Biznesin inkişafında investisiya siyasəti və onun strategiyası

2.1 Bazar münasibətləri şəraitində investisiya siyasəti və müasir vəziyyətdə onun rolu

Investisiya deyərkən, gəlir eyni zamanda, sosial səmərəyə nail olmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət növlərilə məşğul olan obyektlərə yatırılan maliyyə vəsaiti, və maddi intellektual sərvətlər kimi başa düşülür. (“ Investisiya fəaliyyəti haqqında” 13.01.1995-ci il qanunu ilə tənzimlənir)(10)

XXI əsr dünyada qloballaşma və inteqrasiya əsri, eləcə də sürətli informasiya dövrü kimi xarakterizə edilir. Təbii ki, bütün bu proseslər, həm də milli təsərrüfatların daha sürətlə beynəlmilləşməsini, qlobal iqtisadi məkana sürətli çıxışını və s. tələb edir. Eyni zamanda, qeyd olunanlar ayrı-ayrı milli təsərrüfatların dinamik inkişafında xarici amillərin də rolunu artırır. Belə ki, artıq xarici bazara çıxış, daxili və xarici bazarda mövcud olan rəqabət mübarizəsindən qalib çıxmaq, qlobal iqtisadi məkanda cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmək və s. kimi məsələlər hər bir milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının zəruri şərtinə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş maddi texniki bazaya, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə və beynəlxalq kooperasiyanın müxtəlif formalarına malik dünya məhsuldar qüvvələrinin inkişafının müasir dövrü beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə obyektiv zərurət yaradır. Belə bir şəraitdə istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi, elmi texniki tərəqqinin sürətlənməsi kapital idxalını məhsuldar qüvvələrin inkişafının mühüm amillərindən birinə çevirmişdir. Ona görə də, müasir dövrdə qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakını təmin etməkdən, xarici kapitalın, mütərəqqi texnologiya və idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması yolu ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Ölkəyə xarici kapitalın, mütərəqqi texnika və texnologiyanın, müasir idarəetmə təcrübəsinin cəlb

edilməsinin ən səmərəli forması isə, sözsüz ki, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasıdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, onun mühüm forması olan müştərək sahibkarlığın genişləndirilməsinin obyektiv zərurətə çevirir. Vahid sistem halında formalaşan dünya iqtisadiyyatına qovuşmaq və onun uğurlarından bəhrələnmək üçün beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif formalarından bacarıqla istifadə olunmasını, bazar konyukturunun dəyişdirilməsini, xarici investisiyanın cəlb edilməsini və onun fəallığının artırılmasını nəzərə tutur. Bu isə müştərək sahibkarlığın önəmli forması sayılan müştərək müəssisələrin yaradılmasını daha da zəruri. Milli təsərrüfatların formalaşmasında onların dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmasında rol oynayan müştərək sahibkarlığın fəaliyyəti özbaşına və idarə olunmaz proses kimi baş vermir, o, əslində dövlətin iqtisadi siyasətinin ödəməli istiqaməti kimi çıxış edir. Bu baxımdan ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr Milli iqtisadiyyatın inkişafında olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkənin zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli təbii iqlim şəraitinə malk olması müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafına əlverişli imkanyaradır.

İnvestisiyaya dövlətin təsir etməsi həmçinin, maliyyə ilə kredit siyasətinin, qiymətəmələgəlmə, eləcə də amortizasiya siyasətinin aparılmasında özünü büruzə verir. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət müdaxiləsinin forma və metodlarına buraya antiinhisar tədbirlərini, dövlət mülkiyyətinin, habelə bitməmiş tikintinin özəlləşdirilməsini buna aid etmək lazımdır.

Həmçinin ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasında, müştərək müəssisələrin yaradılmasında dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətinin də əhəmiyyətli rolu var. Aparılan təhlil və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi ümumi şəkildə elmi-texniki uğurların tətbiqi nəticəsində əsas fondların yenilənməsinin, kadr hazırlığının və istehsalın strateji sahələrinin tamamilə yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi olmuşdur. Xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir [11, səh 25-26]:

ölkədə istehsal rəqabət qabiliyyətinin, texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılması; ölkədə struktur dəyişikliklərin aparılması və mövcud iqtisadi potensialı artırılması üçün yeni müəssisələrin yaradılması; yeni ixrac yönlü və idxalı əvəz edən istehsalların yaradılması; ölkədə rəqabətin mühitinin inkisaf etdirilməsi üçün yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılması; az inkisaf etmiş ərazilərin inkisaf etdirilməsi; ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində xarici təcrübədən istifadə. Ölkəmiz xarici investisiyaların cəlb olunması və sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Belə ki, ölkədə xarici investisiya qoyuluşları üçün münbit şərait mövcuddur.

İnvestisiya siyasəti bu,- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə iqtisadiyyatın sahələrində investisiyanın strukturla həcmələrinin, bunlardan istifadə istiqamətlərinin təyin edilməsini, vəsaitlərin alınması mənbələrinin müəyyənləşdirilməsini özündə nəzərdə tutan tədbirlər sistemi kimi başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə, yeraltı o cümlədən yerüstü təbii sərvətlərinə, zəngin faydalı yataqlarına və güclü işçi potensialına görə müasir dünyanın diqqət mərkəzindədir. 1994-cü ildə Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanan neft müqavilələri də bu marağın canlı təəcəssümüdür. Təkcə bu müqavilənin imzalanması Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi münasibətlərində yeni bir mərhələ oldu və milli təsərrüfatın qlobal iqtisadi məkana sürətli inteqrasiyasına xeyli təkan verdi. Bu müqavilələrin imzalanması yalnız xam neftin çıxarılması və nəqli üçün yox, həm də yeni texnika və texnologiyaların alınması, iqtisadiyyatın əsas sahələrə investisiya qoyuluşunu xeyli artırmaqla bu sahələrin də dirçəlməsinə təkan verdi. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılması sahəsində müsbət meyillər yaranmağa başladı ki, bu da son nəticədə bu sahədə keyfiyyət dəyişikliklərinin yaranmasına, o cümlədən, daha çox xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində də ölkədə ötən əsrin sonlarında investisiya sığrayışı baş vermiş, xarici investorlar tərəfindən əsaslı investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir [32; 34; 38].

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi öz növbəsində müştərək müəssisələrin yaradılmasını və fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edirdi. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycana qoyulmuş xarici investisiyalar hesabına ölkədə neft, qaz, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələr geniş inkişaf etdirilmiş və bu prosesdə xarici və milli tərəfdaşların ortaqlaşma yaratdığı müştərək müəssisələr əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 1994-cü ildən etibarən başlanmış mühüm struktur dəyişikliklərinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın tikinti, nəqliyyat, rabitə və s. kimi sahələri dinamik olaraq inkişaf etmişdir. Əldə edilən inkişaf dinamikasında mühüm amillərdən biri də, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formaya malik təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasıdır. Xüsusilə müasir dövrdə, bu təsərrüfat subyektləri ayrı-ayrı ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. Belə ki, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahə və formalarını əhatə edən müştərək və ya birgə müəssisələr, artıq milli təsərrüfatların ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, müştərək fəaliyyətin təşkili nə qədər zəruri olsa da, onun səmərəli təşkili də bir o qədər çətin və məsuliyyətlidir. Ona görə ki, belə fəaliyyətin təşkili bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da müştərək müəssisələrin formalaşmasına daha ciddi yanaşılmasını tələb edir. Müştərək sahibkarlığın inkişafı xarici tərəfkeşin bazarlarından faydalanmağa, ölkəyə böyük həcmdə xarici investisiya gətirməklə iqtisadiyyatda diversifikasiya probleminin həllinə kömək edir. Müştərək müəssisələrin yaradılmasında və ölkələr arasındakı investisiya axını nəinki firmalar, hətta iqtisadi inkişaf göstəricisi fərqli olan dövlətlər sırasında da iqtisadi inteqrasiya hadisəsini zəruri edir. Elə bu amillərin təsiri ilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi üçün müştərək müəssisələrin yaradılması həmçinin fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi meyli daimartmaqdadır.

Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisələrin təşkilinə daha çox rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisələrin 14% iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayedə fəaliyyət göstərir. Neft layihələrinin reallaşdırılması üçün 2 mindən çox Azərbaycan vətəndaşının çalışdığı 10 müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir ki, onlar tanınmış xarici şirkətlərlə 381 milyon dollar həcmində müqavilə işləri almışlar[32]

.Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin inkişaf dinamikasını nəzərdən keçirərkən görərik ki, son illərdə bu tip müəssisələrin sayı xeyli artmış, fəaliyyət dairəsi isə xeyli genişlənmişdir. Belə ki, 2005ci illə müqayisədə 2014cü ildə həmin müəssisələrin sayı 53,0 % artaraq 1218-ə çatmışdır. Xarici və birgə müəssisələrdə işləyənlərin sayı 56,7 % artaraq 91,5 minə, onlarda istehsal edilən məhsul, iş və xidmətlərin həcmi təqribən 3,9 dəfə artaraq 27,6 mlrd. manata yüksəlmiş, işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı isə 2 dəfədən çox artaraq 1300 manatdan çox olmuşdur (Cədvəl 2.1)

Azərbaycanda xarici və birgə müəssisələrin inkişaf dinamikası və fəaliyyəti.

İllər	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı(ədəd)	Onlarda işləyən işçilərin sayı(nəfər)	Məhsul,işlərin, xidmətlərin həcmi (min.manat)	Orta aylıq əməkhaqqı (manat)
2005	796	58413	7081,4	627,7
2006	863	63105	12103,1	746,8
2007	1163	62203	17215,4	950,0
2008	1174	65198	25952,6	1012,0
2009	1181	59402	19637,6	941,7
2010	1091	55936	24011,9	1008,0
2011	899	63918	29651,2	1117,2
2012	1083	76651	29439,5	1241,0

2013	1140	84985	30130,0	1304,0
2014	1218	91535	27590,1	1335,2
2014-cü ilin 2005-ci ilə faiz nisbəti	153,0	156,7	389,6	212,7

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 133-138.

Azərbaycan respublikasında müştərək müəssisələrin və onlara investisiya qoyuluşunun müasir vəziyyətini təhlil edə bilmək üçün son 5 ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların təhlilini aparmaq lazımdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına 2010-2014-cü illər ərzində cəlb olunmuş məcmu investisiyaları, onların tərkibində daxili və xarici investisiya qoyuluşlarının pay bölgüsünü, onların sahələr üzrə məqsədli istifadə olunmasının və s. parametrlərinin təhlil olunması üçün aşağıdakı cədvələ baxaq (Cədvəl 2.2):

İqtisadiyyata yönəldilən cəmi investisiyalar (mln. dollar).

	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Cəmi investisiya qoyuluşları</i>	17591,5	21588,9	25777,8	27340,0	27907,5
<i>Xarici investisiyalar</i>	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7
<i>Daxili investisiyalar</i>	9343,7	12915,0	15463,8	16799,1	16209,8

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 407

Cədvəldən də göründüyü kimi 2010-cu ildən 2014-cü ilə qədərki dövrü təhlil edəndə görmək olurki bu illər üzrə istər xarici investisiya qoyuluşları, istərsədə daxili investisiya qoyuluşları yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi 8247,8 mil. dollar olduğu halda 2014-cü ildə bu

göstərici 11697,7 mln. dollar olmuşdur və 5 illidə iqtisadiyyata xarici investisiya qoyuluşlarının həcmində təqribən 41,8% artım müşahidə olunmuşdur. Cədvəldə əks etdirilən son 5 ili ayrı-ayrılıqda təhlil etsək görərik ki, hər il artım olmuşdur. Statistik göstərir ki, 2010-cu ildə xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi 8247,8 mln. dollar, 2011-ci ildə isə xarici investisiya qoyuluşlarının məbləği 8673,9 mln. dollar olmuşdur ki, bu da ötən il ilə müqaisədə 5,1% artım deməkdir. 2012-ci ildə də dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Həmin ildə cəmi investisiya qoyuluşları 10314,0 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 18,9% olmuşdur. 2013-cü ildə cəmi investisiya qoyuluşları 10540,9 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 2,2% olmuşdur. Təhlilə cəlb edilən sonuncu 2014-cü ildə cəmi investisiya qoyuluşları 11697,7 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 10,9% olmuşdur. 2010-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyatımıza qoyulan daxili investisiyalarda 9343,7 mln. dollar səviyəsindən 16209,8 mln. dollar səviyinə çataraq 73,5% faizlik artım müşahidə olunmuşdur. Diqqətəlayiq haldır ki, təhlil aparılan son 5 il ərzində ölkədə daxili investisiyalar daha geniş vüsət aldığı halda xarici investisiya qoyuluşlarında da daimi olaraq artımlar müşahidə olunmuşdur. Bu, xarici investorların Azərbaycana olan etibarından irəli gəlir. Onlar Azərbaycana etibarlı investisiya tərəfdaşı kimi baxır və böyük həvəslə əməkdaşlıq edirlər. Xarici investisiya qoyuluşlarının struktur etibarilə tərkib hissələrinin təhlili daha real nəticələr əldə etməyə imkan verir. (Cədvəl 2.3)

(Cədvəl 2.3)

Xarici investisiyaların strukturu və qoyuluş mənbələrinə görə təsnifatı.

<i>İllər</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>
<i>Cəmi xarici investisiyalar</i>	<i>8247,8</i>	<i>8673,9</i>	<i>10314,0</i>	<i>10540,9</i>	<i>11697,7</i>
<i>ondan:</i>					
<i>Maliyyə kreditləri</i>	<i>3405,9</i>	<i>3692,5</i>	<i>3135,5</i>	<i>2655,8</i>	<i>1880,6</i>

<i>Birbaşa investisiyalar</i>	3614,9	4293,8	5382,3	5976,2	8049,2
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Neft sektoru</i>	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7
<i>Qeyri-neft sektoru</i>	659,6	886,0	1094,5	1041,0	1318,5
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Neft borusu</i>	2,0	19,9	2,0	2,4	17,0
<i>Müştərək müəsisələr</i>	672,8,	866,0	1094,5	1041,0	1318,5
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Türkiyə</i>	147,5	89,1	185,9	401,3	481,4
<i>Niderland</i>	163,5	173,3	186,0	141,6	103,8
<i>Böyük Britaniya</i>	144,0	148,8	149,3	136,0	153,5
<i>BƏƏ</i>	30,3	75,3	92,4	109,3	90,2
<i>ABŞ</i>	40,0	73,8	92,5	24,4	89,3
<i>Rusiya</i>	11,7	35,0	21,8	36,1	13,6
<i>Almaniya</i>	17,0	32,5	45,6	15,1	51,0
<i>İran</i>	3,2	11,2	-	-	40,5
<i>İsveçrə</i>	11,7	26,7	79,4	18,2	18,9
<i>İtaliya</i>	-	-	22,1	21,3	21,2
<i>Fransa</i>	6,2	14,3	14,4	6,1	7,2
<i>Yaponiya</i>	1,4	2,5	5,4	3,0	2,9
<i>Norveç</i>	3,6	6,9	-	-	-
<i>Sair ölkələr</i>	79,5	196,6	199,7	128,6	245,1
<i>Digər investisiyalar</i>	1225,0	667,7	1794,2	1906,5	1750,9

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 407

Cədvəldən də görüldüyü kimi maliyyə kreditləri üzrə neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların məbləği 2010-2014-cü illərdə orta hesabla 2954,06 mln dollar təşkil etmişdir. 2011-ci ildə əvvəlki dövrlə müqayisədə artım müşahidə olunsa da 2012-ci

ildən başlayaraq azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə əvvəlki il ilə müqayisədə 15,1%, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 15,3%, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 29,2% azalma olmuşdur. Real mənzərə belədir ki, maliyyə kreditləri ilə xarici investisiya qoyuluşları azalmağa doğru meyl etsə də neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşları isə təhlil olunan illər üzrə artmağa doğru meyl etmişdir. Xarici investisiyaların strukturuna aid olan digər qrup investisiyalar birgə müəssisələr və xarici şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatına qoyduğu investisiyalardır. Bu investisiyaların son 5 il ərzində ümumi məbləği 4992,8 mln dollar olmaqla son 5 il ərzində ölkəmizə qoyulmuş 49474,3 mln. dollar olan ümumi xarici investisiyaların 10,09%-ni təşkil edir. Xarici investorların müştərək müəssisələrin xəttiylə iqtisadiyyatımıza qoyduğu xarici investisiyalar 2013-cü il istisna olmaqla, bütün illər ərzində artımla müşahidə olunan dinamikaya malik olmuşdur. Bu göstərici xarici ölkələrin birgə müəssisələrinin və xarici şirkətlərin Azərbaycana olan, onun iqtisadiyyatına olan etibar və inamının nəticəsidir. Təhlil aparılan sonuncu 2014-cü ildə yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Həmin ildə təhlili aparılan qrup üzrə investisiya qoyuluşlarının ümumi məbləği 1318,5 mln dollar olmuş, əvvəlki ilə nisbətən 26,6% artım olmuşdur. Investisiya qoyuluşlarının strukturunda xüsusi çəki etibarilə sonuncu yeri neft bonusu tutur. Bu qrup üzrə göstəricilər həddən artıq az olduğunu və neft bonuslarının konkret vaxtlarda ödənildiyini nəzərə alaraq onun dinamikasını təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Aparılan təhlillər göstərir ki, son 5 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu artımla müşahidə olunan dinamikaya malik olmuş, onun strukturunda əvvəlki illərdən formalaşan meyillər, demək olar ki, dəyişməmişdir. Həm ümumi dinamikanın mövcud olması, həm də strukturda ciddi dəyişikliyin baş verməməsi ölkə iqtisadiyyatında sabit inkişafın olduğunu və xarici investorların ölkəmizə yüksək marağının dəyişməzliyini göstərir.

Həmçinin, cədvəl göründüyü kimi iqtisadiyyatımıza ən böyük investisiya qoyuluşları Türkiyə, Niderland, ABŞ, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Rusiya və s. kimi dövlətlərin investorları tərəfindən həyata keçirilir və bu proses 2010-2014-

cü illər üzrə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bu isə bir daha Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafından, onun dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasından və Azərbaycanın etibarlı investisiya tərəfdaşı olmasından, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli təbii-coğrafi, iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi mühitin mövcudluğundan xəbər verir.

2.2 Biznesin inkişafında iqtisadi səmərəliliyinin rolu

Qloballaşma və integrasiya proseslərinin sürətlənməsi və bu prosesədən kənarında inkişafın qeyri-mümkünlüyü, vəsait çatışmazlığı və təcrübə mübadiləsi kimi zərurətlər müştərək fəaliyyətin göstərilməsini, xarici investisiyalı müştərək və ya birgə müəssisələrin formalaşdırılmasını gündəlik həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə, eləcə də uzunmüddətli dinamik inkişafın və iqtisadi təhlükəsizliyin başlıca amilinə çevirmişdir. Bu baxımdan da, müştərək fəaliyyətin səmərəli təşkili, müştərək müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, müvafiq qiymətləndirmə və təhlillərin aparılması çox vacibdir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, bu səmərə, artıq ümumilikdə milli təsərrüfatın səmərəliliyini, ölkədə mövcud sosial-iqtisadi durumu xarakterizə edən bir göstərici kimi qəbul olunur.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr investisiya fəaliyyəti göstərərkən bir çox amilləri nəzərə almalıdırlar. Investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi mürəkkəb proses olduğuna görə həyata keçiriləcək investisiya layihələrinin istiqaməti və növləri, dəyəri və sayı, maliyyə ehtiyatlarının miqdarı və investorların şəxsi maraqları tədqiq edilib öyrənilməlidir.

Ukrayna iqtisadçıları V.P.Savçukun, S.İ.Prilipkonun və Y.Q.Veliçkonun fikrincə beynəlxalq təcrübədə müəssisənin inkişaf planı biznes-plan formasında tərtib olunduğuna görə bu planı həm də müəssisənin inkişaf layihəsi kimi də qəbul etmək olar. Əgər həmin layihə investisiya qoyuluşu tələb edərsə, onu investisiya layihəsi kimi səciyyələndirmək lazımdır. Layihələrin əksəriyyətinin investisiya qoyuluşları tələb etməsi qənaətinə gələn bir qrup Azərbaycan alimlərinin fikrincə isə investisiya layihəsi “müəyyən məqsəd güdən müəssisənin fəaliyyətinin dəyişmələri haqqında xüsusi formada işlənmiş təklif və ya ideyadır” [31, səh 27]. A.Erdal və V.Kərimov investisiya layihəsinə “hər hansı bir kapital qoyuluşunun iqtisadi, texniki və maliyyə imkanlarının planlı şəkildə hazırlanması” kimi baxılırsa, F.B.Əliyev investisiya

layihəsini “investisiyanın hüquqi, iqtisadi, texniki və maliyyə təhlillərinin planlı şəkildə hazırlanması” kimi nəzərdən keçirir[31, səh 27-33]. Rus iqtisadçısı V.İ.Çeksinin fikrincə, investisiya layihəsi dedikdə “arzu olunan sosial-iqtisadi səmərəliliyi əldə etmək məqsədilə elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor, tikinti-quraşdırma, sınaq, işəsalma-sazlayıcı, təhvil-təslim, təşkilati-hüquqi, reklam-tərtibat, informasiya və s. xidmətlərin həyata keçirilməsi formasında vəsaitlərin investisiya obyektinə qoyulması və toplanması üzrə texniki iqtisadi qərarların və təşkilati-maliyyə tədbirlərinin məcmusu” basa düşülməlidir[31, səh 28-29].

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, istənilən halda investisiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri və imkanları, texnoloji və təşkilati təminat, reallaşdırma müddəti və s. cəhətdən səciyyələndirilə bilər. Lakin onlardan hər biri eyni dərəcədə vacib olsalar da investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirmə cəhətləri əksər hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı investisiya layihəsinin investorun tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı maliyyə xarakterli sualların araşdırılması vacibdir: layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitinin məbləği. tələb olunan həcmdə maliyyə vəsaitlərinin mənbələri və onlardan istifadənin qiyməti. investisiyanın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri, ayrılan investisiya qoyuluşu ilə gözlənilən maliyyə nəticələrinin müqayisəsi. Araşdırmalar göstərir ki, xarici investisiyanın cəlb edilməsinin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur. Bu göstəricilərə, əsasən aşağıdakılaraiddilir:

ölkəyə kapital qoyuluşunun ümumi həcmində xarici investisiyaların xüsusi çəkisi; sənaye istehsalının ümumi həcmində xarici kapitalın iştirakı ilə olan müəssisələrdə buraxılan məhsulların həcmi və ümumi istehsalda payı; məşğulların ümumi sayında xarici investisiyalı müəssisələrdə məşğul olanların sayı və xüsusi çəkisi; xarici kapitalın iştirakı ilə olan müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı; ölkənin ümumi ixrac və idxalında xarici investisiyalı müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların xüsusi çəkisi;

Biznesin strategiyasında, layihənin işəni hazırlanması vaxtı, onun sosial və

ekoloji göstəricilərini qiymətləndirmək vacib şərtidir. Layihənin iqtisadi səmərəliliyini hesablamaq üçün bunlara riayət etmək lazımdır: layihələri həyata keçirən firmalar haqqında informasiya əldə etmək; məhsul və onun satış bazarları barəsində tam məlumat almaq; investorun imkanları haqqında tam informasiyalar əldə etmək; risklərin qiymətləndirilməsi və s. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin hesablanması üçün istifadə olunan əsas göstəricilər kimi aşağıdakılar tövsiyə edilir[13,səh 145]: xalis gəlir; xalis diskontlaşdırılmış gəlir; daxili gəlirlilik norması; əlavə maliyyələdirməyə tələbat; xərc və investisiyanın gəlirlilik indeksləri; ödəmə müddəti; layihə iştirakçısı olan müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər qrupu.

Maliyyə cəhətdən reallaşdırma şərtləri və səmərəlilik göstəriciləri pul axınları əsasında hesablanır ki, onun da konkret tərkibi qiymətləndirilən səmərəlilikdən asılıdır. Müxtəlif illərdə əlavə maliyyələşmənin məqsədlərinə və spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq investisiya layihəsinin maliyyə göstəriciləri cari və proqnoz qiymətlərlə hesablanır. Qalan göstəricilər isə cari və deflyasiya olunmuş qiymətlərlə hesablanır.

İstənilən halda, bu və ya digər investisiya layihəsinin hər hansı ölkədə reallaşdırılmasından asılı olmayaraq o səmərəlilik baxımından yoxlanılır və qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə üçün istifadə edilən ölçü və meyarlar həm təcrübi, həm də metodoloji baxımdan fərqlidirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda formalaşan mövqelərə əsasən metodoloji baxımdan investisiya layihələrini müəyyən səmərəlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirirlər. Məşhur rus alimi V.Z.Çernyak investisiya layihəsinin səmərəlilik göstəricilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır[13,səh 146]: büdcə səmərəliliyi; iqtisadi səmərəlilik; kommertiya (maliyyə) səmərəliliyi. İnvestisiya layihəsinin büdcə səmərəliliyi dedikdə layihənin müvafiq büdcələrin gəlir və xərclərinə təsir nəticəsi başa düşülür. Büdcə səmərəliliyi göstəricisi olaraq müvafiq büdcədə büdcə səmərəsi anlayışından istifadə edilir. Büdcə səmərəsi o deməkdir ki, layihə həyata keçirildikdə onun nəticəsində əldə edilən vəsait həmin

layihənin həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərcləri üstələsin. Bu göstəricilərdə respublika və yerli büdcələr üçün layihənin həyata keçirilməsinin maliyyə nəticələri əksətdirilir.

İnvestisiya layihəsinin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar iştirakçıların birbaşa maliyyə maraqlarında nəzərdə tutulan ölçülərdən kənara çıxan və dəyər dəyişikliklərini nəzərdə tutan əlavə məsrəfləri başa düşülür. Belə məsrəflər iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir. Onlara ilkin (kapitalyaratma investisiyaları), cari və ləğv etmə məsrəfləri ayırd edilir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir investisiya layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi müəyyən prinsiplərə cavab verən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

vaxta görə pulun dəyərinin təsiri; alternativ xərclərin uçotu; layihənin parametrlərində mümkün dəyişmələrin uçotu; mühasibat göstəricilərinə görə deyil, pul vəsaitlərinin real axını əsasında hesablamaların aparılması; inflyasiyanın əks etdirilməsi və uçotu; layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar riskin uçotu.

2007-2014-cü illərdə Azərbaycanda qeydə alınmış ümumi yığım və son istehlak

Normaları üzrə inkişaf dinamikası

Göstəricilər	Ölçü vahidi	İLLƏR							
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1. Ümumi daxili məhsul	mln. Manat	5718,1	7315,6	8062,5	9146,5	12830,2	20522,5	38360,5	51137,2
2. Son İstehlak	mln. Manat	3753,8	4994,2	4565,3	6170,9	8861,3	1279,7	15212,5	18829,8
3. Ümumi yığım	mln. Manat	975,4	12099,1	2096,2	3799,8	4946,7	5201,2	6069,0	7457,0
4. Son istehlak norması	%	76,6	75,2	75,4	72,4	68,7	52,4	43,0	41,9
5. Ümumi yığım norması	%	15,7	20,6	34,5	53,1	58,0	41,5	21,4	18,6

6. İstehlakla yığım arasında nisbət	əmsal	3,7	3,5	2,1	1,4	1,2	1,3	2,0	2,3
-------------------------------------	-------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri ,2013-2015. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2014 səh (75-79)

Ancaq təcrübə göstərir ki, yığım ilə istehlak arasındakı nisbət bir qədər yüksək olarsa, onda iqtisadi artım sürətinin yüksəkliyi də bir o qədər də təmin olunmuş olar.

İnvestisiya layihələrinin kommersion səmərəliliyi dedikdə, gələcəkdə layihənin reallaşmasından sonra təmin ediləcək gəlirlilik norması ilə maliyyə məsrəfləri arasında olan müqayisəli fərq başa düşülür. Bu göstəricilərdə layihənin birbaşa iştirakçıları üçün onun reallaşdırılmasının maliyyə nəticələri nəzərə alınır. İnvestisiya layihəsinin kommersion səmərəliliyi iqtisadi ədəbiyyatlarda formalaşan mövqeyə əsasən həm bütövlükdə layihə üzrə, həm də onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə aparılır. Təhlillər göstərir ki, bir qayda olaraq investisiya layihələrinin kommersion səmərəliliyinin əlavə qiymətləndirilməsi də həyata keçirilir. Bu layihə üzrə borcların tam və vaxtında ödənilməsi kimi qiymətləndirilir. Bu o deməkdir ki, investisiya layihəsi kredit müəssisəsi üçün o zaman səmərəli hesab edilir ki, bu layihə çərçivəsində risklər nəzərə alınmaqla alınmış kreditlər vaxtında və tam şəkildə ödənilmiş olsun.

Respublikamızda xarici investisiyalardan istifadənin və müştərək sahibkrlığa investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün çoxsaylı göstəricilər təhlil olunmalıdır. Onlardan biri də əsas kapitala yönəldilən daxili və xarici investisiyaların dinamikası, istər daxili istərsə də xarici investisiyaların ümumi həcmdə çəkisinin faizlə ifadəsidir (cədvəl 2.4). Əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların dinamikasını nəzərdən keçirərkən görürük ki, 1995-ci ildən başlamış 2014-cü il də daxil olmaqla qeyd edilən istiqamətə 123909 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, 1995-2014-cü illər ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların həcmi artsa da, onun tərkibində xarici investisiyaların həcmi azalaraq 33% təşkil etmişdir. Təhlil və tədqiqatların mühüm elementi kimi qeyd etmək olar ki, müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların səmərəli istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Qeyd edilən amili ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin davamlı və sabit fəaliyyət göstərməsi, təsərrüfat subyektlərinin genişləndirilməsi, proqnozlaşdırılan səmərəlilik nəticələrinə nail olunması, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, intellektual səviyyənin yüksəldilməsini təmin edən bir amil kimi çıxış edir. İnvestisiya mühitinin genişləndirilməsi onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə qoyulmasının təmin edilməsi nəticəsində sabit, tarazlaşdırılmış inkişafa nail olunması və cəmiyyətin qarşısına çıxan problemlərin həll edilməsi vacib, zəruri məsələ kimi ortaya çıxmışdır. İnvestisiya qoyuluşları hesabına ölkədə həyata keçirilən infrastruktur və sosial layihələrin təhlil edilməsi investisiyalardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində atılmış bir addım olardı. İnfrastruktur layihələrə və sosial yönümlü layihələrə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan vermiş, ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığını azaltmışdır. Tədqiqata cəlb edilən 5 il ərzində infrastruktur layihələrin reallaşdırılmasında dinamika mövcud olmuşdur.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiyanın səmərəlilik göstəricilərini aşağıdakı əlamətlərə görə təsniflədirirlər:

Ümumiləşdirici göstəricilərin növü üzrə. Həmin göstərici növləri investisiyanın iqtisadi səmərəlilik meyarı kimi çıxış edirlər [3, səh 108-109]: mütləq. Burada ümumiləşdirici göstəricilər layihənin reallaşması ilə əlaqədar nəticə və xərclərin dəyər qiymətləndirmələri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir; nisbi. Burada ümumiləşdirici göstəricilər layihənin nəticələrinin dəyər qiymətləndirmələrinin onların alınmasına çəkilən məcmu xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir; vaxt. Burada ümumiləşdirici göstəricilər investisiya xərclərinin ödəmə dövrü kimi qiymətləndirilir.

2. Müxtəlif vaxta malik pul xərcləri və nəticələrinin müqayisəsi metodu üzrə: statik. Burada müxtəlif vaxt anlarında meydana çıxan pul axınları bərabər dəyərlə qiymətləndirilir; dinamik. Burada layihənin reallaşdırılması ilə əlaqədar meydana çıxan pul axınları onların diskontlaşdırılması vasitəsilə ekvivalent əsasa gətirilir ki, bununla da müxtəlif vaxtlarda pul axınlarının müqayisəliliyi təmin edilir. Statistik metodlar uçot qiymətləndirmələrinə əsaslanan metodlar kimi, dinamik metodlar isə diskontlaşdırıcı qiymətləndirmələrə əsaslanan metodlar kimi səciyyələndirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılmasında ölkədəki iqtisadi amillərin də ciddi rolu vardır. Bu amillərə əsasən iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti (böhran, durğunluq, canlanma və yüksəliş), inflyasiyanın səviyyəsi, milli valyutanın kursunun sabitliyi, aparılan iqtisadi islahatların sürət və keyfiyyəti, vergi sistemi, pul-kredit sistemi, gömrük xidməti, faiz dərəcəsi, iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyi, daxili bazarın səviyyəsi, ölkənin əmək resurslarının həcmi, daxili infrastrukturun inkişaf səviyyəsi və s. daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində respublika iqtisadiyyatının tənəzzül etməsi və qısa müddət ərzində böhran həddinə çatması, hiperinflyasiyanın mövcudluğu və s. investisiya qoyuluşlarının geniş vüsət almasının qarşısını alan mühüm amillərdən olmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, xarici investor siyasi sabitlik, idarə edilə bilən inflyasiya səviyyəsi, yüksək iqtisadi artım, ədalətli rəqabət mühiti, inhisarçılığın olmaması, yersiz müdaxilələrin aradan qaldırılması və s. kimi məsələlərə üstünlük verir. İnflyasiya investisiya mühitinin əsas tərkib hissəsidir və faiz dərəcəsinə, mübadilə kursuna, həyat səviyyəsinə, ölkənin iqtisadi və siyasi sistemində təsir göstərən, eləcə də qiymətlərin elastikliyinə artıran bir amildir. Aydındır ki, yüksək inflyasiya şəraitində müştərək müəssisənin gələcək fəaliyyətini planlaşdırmaq və gəlirli əməliyyat aparmaq çətinidir. Müəssisə öz fəaliyyətini və əmtəə - material ehtiyatlarının əvəzini ödəmək üçün qiymətləri hər gün dəyişməlidir. Yüksək inflyasiya şəraitində valyuta və maliyyə riskləri artır. Bu halda, müəssisələrin

təsərrüfat fəaliyyətini çətinləşdirən mühüm amillərdən olan valyuta və maliyyə risklərindən qorunma imkanları məhdudlaşır. Ölkədə fond və valyuta bazarlarının, əmtəə birjalarının normal fəaliyyət göstərməməsi də investisiya riskini artırır. Azərbaycanda həyata keçirilən düşünülmüş sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində 2003-cü ildən etibarən berrəqəmli inflyasiya təmin edilmişdir ki, bu da investisiya riskini də xeyli dərəcədə azaldır xarici investisiyanın cəlb olunmasında müştərək sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradır. Bu zaman investisiya riski iqtisadi-siyasi sabitlik, geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyət, gömrük-vergi dərəcəsi, onların tənzimlənməsi və bu sistemin səmərəliliyi, yerli bazarın xarakteristikası, ticarət siyasəti, bazara daxil olma şərtləri və xüsusiyyətləri, kapitalın risklilik dərəcəsi, qoyulmuş investisiyaların öz xərcini ödəmə dərəcəsi, daxili sosial durum və əhalinin rifah halı, iqtisadi cinayətkarlığın səviyyəsi və ölkənin reytingi, dövlətin investisiya risklərindən sığorta təminatı kimi amillər nəzərə almaqla qiymətləndirilir [16, səh 173-175]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədəki əlverişli investisiya mühitinə təsir göstərən əsas amillərdən biri də ölkənin iqtisadi amillərinə daxil olan və istehsal xərclərinin həcminə təsir göstərən infrastruktur obyektlərinin inkişafıdır. Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş istehsal infrastrukturuna malikdir. 2000-ci ildən etibarən, ölkədə apardan genişmiqyaslı tikinti quruculuq işləri, bütün sahələrdə həyata keçirilən layihələr, Azərbaycan Respublikasının sürətlə inkişaf edərək bir çox beynəlxalq və regional layihələrin fəal iştirakçısına çevrilməsi infrastruktur təminatının yaxşılaşmasına və təkmilləşməsinə zəmin yaratmışdır. İstehsal, xidmət sahələrinin, o cümlədən rabitə və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi, xarici ölkələrlə alternativ nəqliyyat yollarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sistemində qoşulmasında və ölkənin nəqliyyat asılılığının azalmasında mühüm rol oynayır. Bütün bu kimi millər isə öz növbəsində xarici investisiya qoyuluşuna və müştərək sahibkarlığa əlverişli imkan yaradır. Son zamanlar Şərqi-Qərbi nəqliyyat yolunun inkişaf etdirilməsi də investisiya mühitinə müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Digər tərəfdən, sadalanan faktorlar inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olan sahələrdə yaradılan müştərək müəssisələrin xammal və materiallarla

mərkəzləşdirilmiş şəkildə təminatına əlverişli imkan yaradır. Eyni zamanda, son dövrlərdə rabitə və mehmanxana təsərrüfatının, tikinti sektorunun inkişafı sosial infrastrukturamın təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur [13, səh 152].

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ölkələri bir-birindən təcrid olunmuş, xarici iqtisadi əlaqələrə qapalı formada təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Qloballaşmış vahid bir sistem halına düşən dünya iqtisadiyyatı onun ayr-ayrı həlqələrini təşkil edən milli təsərrüfatların daha da yüksək səviyyədə bir-birinə inteqrasiya etməsini, bir-birinə çuğlaşmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə isə, bazar iqtisadiyyatına artıq tam şəkildə keçmiş olan Azərbaycan Respublikasının da dünya bazarına çıxışı, qlobal iqtisadi məkana sürətli inteqrasiyası zəruri bir prosesə çevrilmişdir. Müasir dövrdə isə, bütün bunların ən sadə və əlverişli yolu müştərək fəaliyyətin təşkilindən keçir. Yeni texnika və mütərəqqi texnologiya əsasında modern müəssisələrin təşkili, beynəlxalq standartlara uyğun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması üçün xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasında müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafının təmin edilməsini zəruri amilə çevrilmişdir. Belə bir dövrdə müştərək müəssisələrin formalaşdırılması, müştərək istehsal, satış və xidmət fəaliyyətinin təşkili inteqrasiya proseslərinin ən aparıcı bir istiqaməti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici investorlar bu və ya digər ölkəyə investisiya qoymaq istəyərkən öz strateji maraqlarından çıxış edərək, ilk növbədə, həmin ölkədə investisiya mühitinin əlverişli olub olmaması ilə maraqlanırlar. Investisiya mühitinin əlverişliliyi isə, hər şeydən əvvəl, investisiya iqliminin vəziyyətindən, ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyin olmasından asılıdır. Məhz bu amillər investora öz fəaliyyətini uzun müddətli dövr üçün planlaşdırmağa imkan verir. Ümumiyyətlə ölkə iqtisadiyyatına investorları cəlb etmək üçün ölkədə gərək aşağıdakı faktorlar olsun [18, səh 146-146]:

Bu amil hər şeydən əvvəl ölkədə mövcud olan siyasi dəyişiklikləri (hansı ki, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici kapitalın fəaliyyətinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir) əks etdirir. Respublikamızda 90-cı illərin əvvəllərində bu sahədə mövcud

olmuş əlverişsiz durum investisiyaların cəlb olunması baxımından öz neqativ təsirini göstərmişdir. Belə ki, o dövrdə respublikada kifayət qədər daili vəsaitin olmaması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə təkan vermək məqsədi ilə bir çox xarici neft şirkətlərinə investisiya qoymağı təklif etdi. Qısa müddət ərzində xarici neft şirkətləri tərəfindən təkliflərin alınmasına baxmayaraq, müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq respublikada mövcud olan vəziyyət, xüsusilə də dövlətçiliyin zəifliyi və digər siyasi amillər xarici investisiyanın cəlb olunması üçün ciddi problemlər yaratmışdır. Yalnız 1993-cü ildən həyata keçirilməyə başlanan tədbirlər nəticəsində bu istiqamətdə dönüş yaranmış və xarici neft şirkətlərinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının işlənməsinə investisiya yönəltməyə başlamışdır [11, səh 34].

Hal-hazırda Azərbaycanda siyasi sabitliyin yaranması xarici investisiyanın cəlb olunmasına və müştərək sahibkarlığın inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin hələdə Qarabağ probleminin mövcudluğu və regional qeyri-sabitlik xarici investisiyanın cəlb olunmasına məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Ölkədə hüquqi, demokratik cəmiyyətin mövcudluğu, regionda ölkələr arasında qarşılıqlı mənfəətli əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşması perspektiv iqtisadi inkişafda xarici investisiya resurslarından səmərəli istifadə olunmasına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Bütün bunlarla yanaşı, investisiya mühitinin aktiv hissəsi olan kapitalın qəbulu sisteminin formalaşdırılması xarici investorların investisiya fəallığının artmasına və xarici investisiyadan istifadə edərək iqtisadi inkişaf qarşısında duran məqsədlərinə nail olunmasına şərait yaradır.

2.3 Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsinə təsir edən amillər

Hazırkı iqtisadi fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi, daxili və beynəlxalq təsərrüfat münasibətlərinin gərgunləşməsi ictimai istehsalın tənzimlənməsində dövlətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına geniş imkanlar yaratdı. İstənilən ictimai-siyasi eləcə də sosial-iqtisadi sistemdə iqtisadiyyat bu və yaxud digər həddə dövlət tərəfindən nəzarət olunur. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə dövlətin biznes fəaliyyətinə, ümumilikdə iqtisadiyyata qarışması nisbətən azdır və əsasən digər yola təsir edə bilər. Bu münasibətləri şəraitində belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdud çərçivədə olması istehsal vasitələri üzərində fərqli mülkiyyət növlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın dövlət müdaxiləsinin əsas məqsədi dövlətin, cəmiyyətin həmçinin, əhalinin mənafeyinə uyğun etməkdir.

Iqtisadiyyatı bazar olan ölkələrdə istehsalçı və istehlakçıların hüququnun pozulmaması, burada etibarlı qayda-qanun ilə milli təhlükəsizliyin təmin olunması kimi önəmli vəzifələr dövlətə öhdəliçiliyinə verilir. Nəticə etibarıyla milli iqtisadiyyatın yüksəlməsinə və azad sahibkarlığın inkişafı etməsinə gətirib çıxardır.

Sosial-iqtisadi inkişaf dərəcəsindən, mülkiyyət növlərindən asılı olmayaraq dövlət özünün tənzimləyici vasitə və istiqamətlərindən iqtisadiyyatda istifadə etməli, milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi üçün buna uyğun şərait yaratmalıdır. Beləliklə, dövlət iqtisadiyyatın idarə olunmasında tək cə seyrici mövqeyindən yanaşmamalı, eyni zamanda istehsalın təşkili vəzifəsini həyata keçirməklə, inkişaf istiqamətini təyin etməlidir.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları çox şaxəli metodları var. Bu səbəbdən də iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodlarını şərhinə keçməmişdən öncə, metodologiya, metod, metodika bu üç anlayışları bir –birindən ayırmaq lazımdır.

İctimai təkrar istehsalın dəyişilərək yenilənməsi və qavranılması metodlarının toplusundan ibarətdir, bu metodologiyadır.

Metodologiyanın növlərindən tərkibi isə metod hesab olunur.

Metodika – iqtisadi cəhətdən inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə edilən fərqi qayda və növləri, fəndləri əks etdirir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində əsasən istifadə olunan metodları iki fərqli istiqamətdə ayırmaq olar:

İlk növbədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zamanı ən çox maliyyə, kredit alətlərindən istifadə olunmaqla həyata keçirilir, dövlətin iqtisadi sferaya müdaxiləsi məhduddur.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən metodların növbəti istiqamət üzrə qruplaşdırılması bu metodların sosial-iqtisadi hadisələrə təsir səviyyəsi ilə də dərəcəsi ilə bağlı olaraq aparılır. Bu təsnifləşdirmə aşağıdakı göstərilən ardıcılıqla aparılır:

1. Dolayı yol ilə tənzimləmə metodları;

Onlar iqtisadi tənzimləmə metodları olub qarşılıqlı vəhdət halında tətbiqi kimi anlaşırlar.

2. Birbaşa olaraq tənzimləmə metodları;

Bunlar isə inzibati–amirlik qaydasında reallaşan tənzimləmə metodlarıdır.

İqtisadi tənzimləmə metodları iqtisadiyyatda fəaliyyət sərbəstliyi verir, sərbəstlik imkanlarını artırır. Bütün bunlar dövlətin iqtisadi siyasətinin özəyini təşkil edir. Bu metodlara aşağıdakıları mis göstərmək olar:

- Dövlətin maliyyə kredit və maliyyə siyasəti;
- Hökumətin büdcə vergi siyasəti;
- Dövlətin büdcə xərcləri eyni zamanda gəlirləri siyasəti;
- Dövlətin xarici əlaqələrdəki idxal–ixrac siyasəti
- Dövlətin valyuta ilə bağlı siyasəti;
- Balanslaşdırılmış kapitalın hərəkəti.

İnzibati tədbirlərə gəldikdə isə iqtisadi sferada fəaliyyət sərbəstliyinin dairəsini azaldır. Bunlar dövlətin iqtisadiyyata birbaşa təsirini səciyyələndirir:

- Dövlətin antiinhisarla bağlı tənzimləməsi;
- Ətraf mühitin çirklənmə zamanı qorunmasında yaşanan problemlər;
- Standartların hazırlanması həmçinin , onlar üzərində nəzarət;
- Sosial cəhətdən tənzimləmə;
- İxracın leqallaşdırılması;
- Xarici investisiyalar üzərində hökumətin nəzarəti.

Iqtisadi tənzimləmənin əsas istiqamətlərindən biri dövlətin reallaşdırdığı Pul–Kredit siyasətidir. Dövlət bu siyasətə təsir etməklə faiz səviyyəsini, investisiya aləmini müdaxilə edə bilər. Kredit verilməsində əsas xüsusiyyətlərə əməl edilmədikdə, bu zaman iqtisadi böhran yaxud da inflyasiya mənbəyinə çevrilir. Hal-hazırda iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi ilə antiinfliyasya tədbirləri sistemində dövlətin mühüm kredit siyasətinin mahiyyəti daha da artmaqdadır.

Dövlətin yeritdiyi tənzimləmə vasitələrinin ən əsası fiskal siyasət sayılır. Fiskal siyasət dövlət xərclərini eyni zamanda vergini əhatə edən tənzimləmə alətidir. Bu siyasət xeyli səviyyədə dövlət xərclərinin, dinamikasından asılıdır.

Vergi müasir iqtisadiyyatda daha çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunun vasitəsilə gəlirlər mənfəət dövlət büdcəsinə daxil edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində verginin bir sıra xüsusiyyətləri var. Məhz belə cəhətlərdən biri də tənzimləmə funksiyasıdır. Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsi haqqında qanun .11.07.2000-ci il (səh 14-18)

Dövlət müəyyən vaxt ərzində müvafiq vergiqoyma sistemini reallaşdırır yaxud onu təkmilləşdirmək, vergi dərəcəsini müəyyən etmək, quruluş və formasını dəyişmək, eləcə də ,vergi güzəştləri qoymaq,eyni zamanda digər vasitələrdən istifadə etməklə əsaslı qoyuluşunu stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır.

İstehsalçıların investisiya təşəbbüsü və vergi dərəcəsi arasındakı asılılığı öyrənməyə yönəldilən Laffer nəzəriyyəsində bunların artırılmasının həddinin olduğu

vurğulanır. Həmin həddin aşınması nəticəsində investisiya fəallığını, həmçinin büdcə gəlirlərini azalda bilər.

Antiinhisar qanunları müəssisənin sövdələşərək daha yüksək qiyməti qoymaqla bərabər, əsassız inhisar mənfəəti əldə olunmasına qarşıdır. Müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə həmin qanunu pozanları çox ciddi şəkildə cəzalandırırlar. İlk dəfə olaraq antiinhisar qanunu 19-cu əsrdə Amerikada qəbul edilib. Şerman qanunu adlanan həmin qanun gizli sövdələşmə yoluyla bazarların bölgüsü ilə qiymətin qoyulmasını cinayət kimi dəyərləndirir. 1914-cü ildə qəbul olunmuş Kleyton qanunu, 1950-ci ildə isə Sellar–Kefover, 1956-cı ildə qəbul edilmiş Robinsən–Petmen qanunu da bu cür qəbıldəndir. Onu da vurğulamaq ki, rəqabətin qorunması adı altında sərbəst ticarətin qarşısının alınması da həmçinin iqtisadiyyata güclü zərbə endirə bilər.

İDT-nin ümumi qollarından biri də qiymət siyasətidir ki, bura ilk növbədə inflyasiyaya qarşı tədbirlər, daha sonra sosial gərginliyi azaltmaq cəhdləri, dünya bazarında yerli istehsal məhsullarının rəqabət gücünü artırmaq üçün istehsalın stimullaşdırılması və mükəmməlləşdirilməsi, struktur siyasəti və digərləri daxildir.

Dövlət ilk öncə qiymətin dəyişməsi dinamikasını izləyir, sonra dolaylı yollarla qiymətləndirmə prosesinə müdaxilə edir. Bu cür müdaxilələr isə öz növbəsində dövlət bölməsində əmtəə və xidmət sahələrinə güzəştli şərtlərlə qiymətlər tətbiq etməklə yanaşı qiymət üzərində daim dövlət nəzarəti qoymaqla da həyata keçirilir.

Gəlirlərin formalaşması mexanizmi birbaşa, dövlətin sosial siyasəti və dövlət tərəfindən tənzimləmənin birgə fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir. Dövlətin tətbiq etdiyi sosial siyasətin əsas məqsədi həm müxtəlif sosial qruplar arasında, həm də onların tərkibində münasibətləri tənzimləmək və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə münbit şərait yaratmaqdır. Dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətə aşağıdakılar aiddir: minimum əmək haqqının qanunlar əsasında təsbit olunması, sosial mühafizə olunma, çox uşaqlı və aztəminatlı ailələrə sosial təminat həmçinin, məşğulluğun təmin edilməsi.

Sosial siyasətin reallaşdırılması üçün istifadə olunan vasitələrin ən mühüm istiqaməti, dövlət tərəfindən tənzimlənən strateji və sosial təyinatlı məhsullar və

xidmətlər üzərindəki qiymətlərlə bağlıdır. Burada əsas məqsəd əhalinin böyük bir hissəsinin minimum həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Əhalinin minimum yaşayış səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq dövlət, istehlak səbətinin tərkibində olan məhsullara qiyməti tənzimləməklə əsasən əhalinin böyük bir hissəsinin mövcud həyat səviyyəsini təmin etməklə cəmiyyətdə sosial stabilliyə nail olursa, digər tərəfdən isə həmin məhsullara qiymətin tənzimlənməsi lazımı surətdə büdcədən maliyyələşdirilən və cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərinə ödənilən təqaüd, işsizliyə görə yardım və s. artırılmasının qarşısını alır.

Dövlət maliyyəsinin və eləcə də bu zəmində yaranan maliyyə münasibətlərinin formalaşması və inkişafının tarixi öz kökləri ilə dərin keçmişə və mərhələli təkamül prosesinin yaranması dövrünə qədər gedir. “Dövlət maliyyəsi” terminin yaxın zamanlarda meydana çıxmasına baxmayaraq, maliyyə bütün iqtisadi formasiyalarda mövcud olmuş və istənilən cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Dövlətin meydana çıxması ilə maliyyənin rolu xüsusilə artdı, müasir dünyada, qloballaşma və ölkələrin dünya inteqrasiyası dövründə maliyyənin rolu da yüksəldi. Hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsi maliyyənin strukturundan, təşkili və fəaliyyətindən asılıdır. Odur ki, maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi dövlət siyasətinin ən mühüm məqsədlərindən biri sayılır. Ölkənin iqtisadi inkişafının və siyasi sabitliyinin ən mühüm şərtlərindən biri səmərəli maliyyə sisteminin formalaşdırılmasından və ahəngdar fəaliyyətinin davamlı olaraq təmin edilməsindən ibarətdir. Bu həm də ümumi iqtisadi islahatların reallaşdırılmasının əsası olmaqla bütün vətəndaşların sosial-iqtisadi rifahının təmin edilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Ölkənin bazar tarazlığı vəziyyətinə maliyyə alətləri vasitəsilə təsir göstərmək imkanı maliyyə sisteminin fəaliyyətini dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli mexanizminə çevirir. Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsi sayılır. Dövlət gəlirləri kəmiyyət baxımından milli gəlirdə dövlətin payını göstərir. Həmin

gəlirlərin mütləq həcmi və xüsusi çəkisi dövlətin konkret vəzifələrindən və gəlir potensialından asılı olur. Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin sistematik həlqəsi olan dövlət maliyyəsinin formalaşmasının tarixi və struktur mərhələlərini nəzərdən keçirməklə dissertasiya işinin əsas nüanslarına toxunmuş olarıq. Odur ki, ilk öncə dövlət maliyyəsinin formalaşmasına yaxın tarixi keçmiş baxımından qısa xronologiyasına nəzər salaq: XX əsrin 30-40-cı illərində maliyyə siyasətinin başlıca məqsədi iqtisadiyyatda təkrar istehsal böhranının təsirinin zəiflədilməsi, yüksək təsərrüfat aktivliyinin himayə edilməsi və ödəniş tələbinin genişləndirilməsi kimi çıxış edirdi. 1960-cı illərdə isə onun əsas məqsədini yüksək məşğulluğun təmin edilməsi və iqtisadi artım sürətinin artımının stimullaşdırılması ifadə edirdi. 1970-ci illərdə, həmçinin müasir maliyyə siyasəti də daxil olmaqla prioritet istiqamət kimi əvvəlki məqsədlərlə birlikdə inflasiya ilə mübarizə çıxış edir. Belə ki, yüksək məşğulluğun təmin edilməsi, iqtisadi artıma nail olunması və tədiyyə balansının tənzimlənməsi və s. məsələlər maliyyə siyasətinin əsas məqsədləri olmuşdur.

Dövlətin aparmış olduğu maliyyə siyasətinin uğuru və onun yüksək nəticəsi dövlətin gücünü, onun öz funksiyalarını həyata keçirə bilməsini, ölkənin milli maraqlarının reallaşmasını, daxili və xarici maraqların tarazlığın və sosial-iqtisadi sabitliyi təmin edir. Son illərdə maliyyə siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi üçün büdcə-vergi və pul-kredit siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmlənməsi sahəsində tədbirlər, sənayenin inkişafına köməyi və büdcə kəsirinin normal vəziyyətə salınması zəruridir.

Özəlləşdirmənin nəticəsi olaraq kiçik sahibkarlıq və ticarət fəaliyyətinin genişlənməsi və büdcə gəlirlərindən vergilərin əhəmiyyəti artmışdır. Aparılan iqtisadi islahatlar, pul-kredit və büdcə sferasındakı bütün tədbirlər sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət və biznesin inkişafına əsas yaratmışdır. Bu isə ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsinə, yüksəldilməsinə, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması, onun tədiyyə qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır Kİ, iqtisadi artım probleminin həllinin vacib istiqamətlərindən biri maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək və onun təsirini artırmaqdadır. Maliyyə vəsaitlərinin səmərəli təsiri isə maliyyə siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu baxımdan maliyyə siyasətinin iqtisadi artımın stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Maliyyə siyasətinin bir sıra tədbirləri ilə yanaşı ilk növbədə vergiləri azaltmaq və pul kütləsinin genişləndirilməsi yalnız müəyyən olmuş şərait üçün müsbətdir. Respublikamız 18 oktyabr 1991-ci ildə SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti daha geniş maliyyə-büdcə siyasətini həyata keçirmək imkanına malik oldu və iqtisadi-maliyyə siyasətində Mərkəzi Rusiya hökumətinin maliyyə sisteminin tərkibindən çıxmağa nail oldu.

Fəsil III. Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

3.1 Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsində iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Bazar iqtisadiyyatı yolu tutan Azərbaycan Respublikasında istehsalın təşkili və aparılmasına, onun sferasının genişləndirilməsinə, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə böyük məbləğdə investisiyalar tələb olunur. Bu tələbatın ödənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının sahələrinə, xüsusilə aqrar bölməyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətindən bilavasitə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- investisiya prosesinin ardıcıl olaraq mərkəzləşdirilməsi, kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində müəssisələrin şəxsi vəsaitlərinin, paylarının artırılması, investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrindən biri kimi amortizasiya ayırmalarının rolunun artırılması;
- dövlət investisiyalarının müsabiqə əsasında istehsal məqsədlərinə yerləşdirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının qaytarılması;
- layihələrin birgə dövlət kommersiona maliyyələşdirilməsi praktikasının genişləndirilməsi;
- investisiyalara yönəldilmiş dövlət büdcə vəsaitlərinin məqsədli xərclənməsinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi;
- dövlət tərəfindən himayə edilən investisiya layihələrinin sığortalama və təminat praktikasının genişləndirilməsi;
- xarici investisiyaların stimullaşdırılması.

Bazar iqtisadiyyatı yolu tutan Azərbaycan Respublikasında istehsalın təşkili və aparılmasına, onun sferasının genişləndirilməsinə, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə böyük məbləğdə investisiyalar tələb olunur. Bu tələbatın ödənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının sahələrinə, xüsusilə aqrar bölməyə xarici investisiyaların cəlb

edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətindən bilavasitə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- investisiya prosesinin ardıcıl olaraq mərkəzləşdirilməsi, kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində müəssisələrin şəxsi vəsaitlərinin, paylarının artırılması, investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrindən biri kimi amortizasiya ayırmalarının rolunun artırılması;- dövlət investisiyalarının müsabiqə əsasında istehsal məqsədlərinə yerləşdirilməsi;- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının qaytarılması;- layihələrin birgə dövlət kommersiya maliyyələşdirilməsi praktikasının genişləndirilməsi;- investisiyalara yönəldilmiş dövlət büdcə məbləğinin məqsədli xərclənməsinə dövlət nəzarətinin artırılması;- dövlət tərəfindən qorunan investisiya layihələrinin sığortalama həmçinin təminat praktikasının genişləndirilməsi;- xarici investisiyaların stimullaşdırılması.

Dövlətin innovasiya siyasəti innovasiya fəaliyyətinin inkişafına və stimullaşdırılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olub, elmi tədqiqatlardan, işləmələrdən, təcrübi konstruktor işlərindən, və ya digər elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməklə iqtisadi dövriyyədə reallaşdırılan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların, habelə texnoloji prosesin yaradılması deməkdir. Bu siyasət yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin, ölkənin müdafiə texnoloji və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün innovasiya fəaliyyəti prioritetliyi razılaşdırılmaqla formalaşdırılır və həyata keçirilir. Dövlət özünün innovasiya siyasətini qurarkən onun əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artımını təmin edən innovasiya fəaliyyəti üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması, elmi-texniki nəticələrin effektiv ifadəsi, sosial-iqtisadi məsələlərinin həlli;

- elmi-texniki potensialın inkişafı səmərəli yerləşdirilməsi və effektiv istifadəsi onun strukturunun formalaşdırılması;- elm və texnikanın ölkə iqtisadiyyatının inkişafına,

ən mühüm sosial vəzifələrin reallaşdırılmasına, maddi istehsal sferasında mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin olunmasına təsirinin artırılması, onun effektivliyinin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dövlət innovasiya siyasətinin aşağıdakı vəzifələrini həll etməlidir:

- dövlət innovasiya siyasəti prioritetlərinin müəyyən edilməsi və reallaşdırılması;
- iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi;- innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;- dünya bazarında yerli innovasiya məhsullarının təhlükəsizliyinin eləcə də xarici iqtisadi innovasiya işinin inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişafında elm, təhsil, istehsal və maliyyə-kredit sferalarının qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsi;- xalq təsərrüfatının inkişafı strategiyasını, temp və proporsiyalarını müəyyən edən başlıca istiqamətlərdə iqtisadiyyatın inkişafının stabilləşdirilməsi üçün elmi-texniki potensialın effektiv istifadəsinin və onun struktur tarazlığının təmin olunması. Innovasiya sferasında dövlət orqanlarının əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması;
- innovasiya proseslərinin hüquqi bazasının yaradılması, xüsusilə innovatorların müəlliflik hüquqlarının qorunması və intellektual mülkiyyətin mühafizəsi;
- bu sferada innovasiyanın, rəqabətin stimullaşdırılması, innovasiya risklərinin sığortası, köhnəlmiş məhsulların buraxılışına görə dövlət sanksiyasının tətbiqi;- innovasiya sferası infrastrukturunun formalaşdırılmasında iştirak;- innovasiyanın sosial və ekoloji yönümlüyü təmin olunmaqla elm, texnika və texnologiyanın prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- prioritet elmi tədqiqatlara və innovasiyalara resursların ayrılması;
- dövlət sektorunun təşkilatlarında innovasiya proseslərinin institusional təminatı;
- innovasiya və elmi-texniki fəaliyyət ilə məşğul olan şəxslərin ictimai statusunun

yüksəldilməsi;

- innovasiya sferası üçün kadrların hazırlanması;- Azərbaycan regionlarında innovasiya proseslərinin tənzimlənməsi;- innovasiya proseslərinin beynəlxalq aspektlərinin tənzimlənməsi;- milli innovasiya sahibkarlığının maraqlarının müdafiə edilməsi.

Dövlətin innovasiya siyasətinin ən mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

-milli elmi potensiala dayaq olmaq;

- elmi yaradıcılıq azadlığı, elmi sferanın ardıcıl demokratikləşdirilməsi, elmi siyasətin formalaşması və reallaşması zamanı açıqlıq və aşkarlıq;- fundamental elmi tədqiqatların inkişafının stimullaşdırılması;- aparıcı milli elmi məktəblərin qorunub saxlanması və inkişafı;

-elm və texnika sferasında sağlam, rəqabət və sahibkarlıq üçün şərait yaradılması, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və ona köməklik göstərilməsi;

- ölkənin zəruri müdafiə qabiliyyətinin və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə elmi tədqiqatların və işləmələrin təşkili üçün şərait yaradılması;- elm və təhsilin inteqrasiyası, bütün səviyyələrdə ixtisaslaşmış elmi kadrların hazırlanmasının bütöv sisteminin inkişafı;- tədqiqatçının, təşkilatın və dövlətin intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi;- açıq informasiyaya maneəsiz girişinin və onunla azad mübadilə hüququnun təmin olunması;- müxtəlif mülkiyyət formasına malik elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor təşkilatlarının inkişafı;- elmin nailiyyətlərindən geniş istifadə üçün iqtisadi şəraitin formalaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas elmi-texniki nailiyyətlərin yayılmasına yardım göstərilməsi;- elmi əməyin nüfuzunun yüksəldilməsi, alim və mütəxəssislər üçün layiqli həyat və iş şəraitinin yaradılması;- müasir elmi nailiyyətlərinin, onların Azərbaycanın gələcəyi üçün əhəmiyyətin tətbiqi. Innovasiya siyasətinin vəziyyətə real iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətə uyğun qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi yolu ilə qoyulur. Məhz bu aktlarda idarəetmə subyektləri və obyektləri onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyəti müəyyən edilir. Qanunvericilik innovasiyanın və elmi-texniki fəaliyyətin əsas tənzimləyicisi sayılır.

Dövlətin innovasiya siyasəti innovasiya fəaliyyətinin inkişafına və stimullaşdırılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olub, elmi tədqiqatlardan, işləmələrdən, təcrübi konstruktor işlərindən, və ya digər elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməklə iqtisadi dövriyyədə reallaşdırılan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların, habelə texnoloji prosesin yaradılması deməkdir. Bu siyasət yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin, ölkənin müdafiə texnoloji və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün innovasiya fəaliyyəti prioritetliyi razılaşdırılmaqla formalaşdırılır və həyata keçirilir.

Dövlət özünün innovasiya siyasətini qurarkən onun əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artımını təmin edən innovasiya fəaliyyəti üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması, elmi-texniki nəticələrin effektiv ifadəsi, sosial-iqtisadi məsələlərinin həlli;
- elmi-texniki potensialın inkişafı səmərəli yerləşdirilməsi və effektiv istifadəsi onun strukturunun formalaşdırılması;
- elm və texnikanın ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, ən mühüm sosial vəzifələrin reallaşdırılmasına, maddi istehsal sferasında mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin olunmasına təsirinin artırılması, onun effektivliyinin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dövlət innovasiya siyasətinin aşağıdakı vəzifələrini həll etməlidir:

- dövlət innovasiya siyasəti prioritetlərinin müəyyən edilməsi və reallaşdırılması;
- iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi;
- innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;
- beynəlxalq bazarda yerli innovasiya məhsullarının qorunması və xarici iqtisadi innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- innovasiya fəaliyyətinin inkişafında elm, təhsil, istehsal və maliyyə-kredit sferalarının qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsi;
- xalq təsərrüfatının inkişafı strategiyasını, temp və proporsiyalarını müəyyən edən başlıca istiqamətlərdə iqtisadiyyatın inkişafının stabilləşdirilməsi üçün elmi-texniki potensialın effektiv istifadəsinin və onun struktur tarazlığının təmin olunması.

Innovasiya sferasında dövlət orqanlarının əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması;
- innovasiya proseslərinin hüquqi bazasının yaradılması, xüsusilə innovatorların müəlliflik hüquqlarının qorunması və intellektual mülkiyyətin mühafizəsi;
- bu sferada innovasiyanın, rəqabətin stimullaşdırılması, innovasiya risklərinin sığortası, köhnəlmiş məhsulların buraxılışına görə dövlət sanksiyasının tətbiqi;
- innovasiya sferası infrastrukturunun formalaşdırılmasında iştirak;
- innovasiyanın sosial və ekoloji yönümlüyü təmin olunmaqla elm, texnika və texnologiyanın prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- prioritet elmi tədqiqatlara və innovasiyalara resursların ayrılması;
- dövlət sektorunun təşkilatlarında innovasiya proseslərinin institusional təminatı;
- innovasiya və elmi-texniki fəaliyyət ilə məşğul olan şəxslərin ictimai statusunun yüksəldilməsi;
- innovasiya sferası üçün kadrların hazırlanması;
- Azərbaycan regionlarında innovasiya proseslərinin tənzimlənməsi;
- innovasiya proseslərinin beynəlxalq aspektlərinin tənzimlənməsi;
- milli innovasiya sahibkarlığının maraqlarının müdafiə edilməsi.

Dövlətin innovasiya siyasətinin ən mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

- milli elmi potensiala dayaq olmaq;
- elmi yaradıcılıq azadlığı, elmi sferanın ardıcıl demokratikləşdirilməsi, elmi siyasətin formalaşması və reallaşması zamanı açıqlıq və aşkarlıq;
- fundamental elmi tədqiqatların inkişafının stimullaşdırılması;
- aparıcı milli elmi məktəblərin qorunub saxlanması və inkişafı;

- elm və texnika sferasında sağlam, rəqabət və sahibkarlıq üçün şərait yaradılması, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və ona köməklik göstərilməsi;
- ölkənin zəruri müdafiə qabiliyyətinin və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə elmi tədqiqatların və işləmələrin təşkili üçün şərait yaradılması;
- elm və təhsilin inteqrasiyası, bütün səviyyələrdə ixtisaslaşmış elmi kadrların hazırlanmasının bütöv sisteminin inkişafı;
- tədqiqatçının, təşkilatın və dövlətin intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi;
- açıq informasiyaya maneəsiz girişinin və onunla azad mübadilə hüququnun təmin olunması;
- müxtəlif mülkiyyət formasına malik elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor təşkilatlarının inkişafı;
- elmin nailiyyətlərindən geniş istifadə üçün iqtisadi şəraitin formalaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas elmi-texniki nailiyyətlərin yayılmasına yardım göstərilməsi;
- elmi əməyin nüfuzunun yüksəldilməsi, alim və mütəxəssislər üçün layiqli həyat və iş şəraitinin yaradılması;
- müasir elmi nailiyyətlərinin, onların Azərbaycanın gələcəyi üçün əhəmiyyətinin tətbiqi.

Innovasiya siyasətinin vəziyyətə real iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətə uyğun qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi yolu ilə qoyulur. Məhz bu aktlarda idarəetmə subyektləri və obyektləri onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyəti müəyyən edilir. Qanunvericilik innovasiyanın və elmi-texniki fəaliyyətin əsas tənzimləyicisi sayılır.

Müasir şəraitdə innovasiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi, qanun və normativ aktların işlənilib hazırlanmasını və işə salınmasını nəzərdə tutur.

Son illər ərzində, həyata keçirilmiş uğurlu iqtisadi islahatlar cəmiyyətin bütün həyat fəaliyyəti sahələrinə, o cümlədən də müsbət elmə yaxşı təsir göstərmişdir. Ölkə Prezidenti tərəfindən elmin inkişafına dair 20-dən artıq qərarın qəbul edilməsi innovasiya yönümlü inkişaf üçün stimullaşdırıcı amil oldu. Ümumiyyətlə, elm hər zaman dövlət qayğısının mərkəzində olub və olmaqdadır. Prezidentin «Azərbaycan

elmi sahəsində islahatların həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» 10 aprel 2008-ci il tarixli Sərəncamına müvafiq olaraq, müxtəlif nazirliklərin nümayəndələrindən ibarət olan işçi qrupunun fəaliyyət göstərdiyi müvafiq Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Qrup tərəfindən respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrinin potensialının ilkin qiymətləndirilməsi aparılmış və müxtəlif nazirlik və idarələrdən daxil olmuş təkliflər əsasında «Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə milli strategiya (2009-2015-ci illər)» və «Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın (2009-2015-ci illər) reallaşdırılmasına dair Dövlət Proqramı» adlı layihələr hazırlanmışdır. Adıçəkilən sənədlər dövlət başçısına təqdim olunmuşdur.(səh 5-7)(6)

Dövlətin innovasiya siyasətinin reallaşdırılması birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodlarına aşağıdakılar aid edilir:

- dövlət büdcəsi hesabına ETTKİ-nin və innovasiya layihələrinin(üstün olaraq ümumdövlət, sahələrarası və sosial təyinatlı fundamental və tətbiqi tədqiqatların) maliyyələşdirilməsi;
- uzunmüddətli perspektivə elm və texnikanın inkişaf proqnozlarının işlənilib hazırlanması, eləcə də innovasiya proseslərinin orta müddətli inkişaf meyllərinin qiymətləndirilməsi;
- dövlət innovasiya infrastrukturunun(yeniliyin yayılması mərkəzləri, məsləhət mərkəzləri, innovasiya birjalrı, elmi-texniki kitabxana, informasiya şəbəkələri və s.) formalaşdırılması;
- sənaye mülkiyyətinə hüquqların müdafiəsi, eləcə də elmi-texniki fəaliyyət nəticələrinin verilməsinə hüquqların təmin olunması;
- innovasiya təkliyinin rəqabətəqədərki fazasında inhisara qarşı tədbirlərin görülməsinin məhdudlaşdırılması;
- iqtisadiyyatın özəl sahibkarlıq sektoru üçün innovasiya menecmenti sferasında kadrların hazırlanması;
- ETTKİ nəticələrin istehsala tətbiqinə yardım göstərmək.

Dövlətin innovasiya proseslərinə birbaşa iqtisadi təsir sistemində elmi-tədqiqatlar sahəsində son məqsədi sənaye korporasiyalarının kooperasiyasını stimullaşdırmaq olan alətlər, eləcə də innovasiya universitetlərinin real sektor, hər şeydən əvvəl isə, sənaye subyektləri ilə qarşılıqlı təsiri üstün əhəmiyyət kəsb edir. Innovasiyanın birbaşa stimullaşdırılması aləti kimi, məsələn, Kanadada kommertiya banklarında kreditlərin alınması zamanı dövlət zəmanətləri və ya innovasiya prosesinin birbaşa dövlət maliyyələşdirilməsi istifadə olunur. Yaponiyada innovasiyanın birbaşa stimullaşdırılması aləti kimi dövlət-özəl partnyorluğu prinsipləri əsasında özəl-firmalarla birgə innovasiyanın yaradılmasını və mənimsənilməsini həyata keçirən dövlət sahəvi elmi-tədqiqat institutlarının, dövlət korporasiyalarının və mərkəzlərin büdcə subsidiyalaşdırılması və güzəştli kreditləşdirilməsi tətbiq olunur.

Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolayı metodları arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- vergi güzəştləri;
- sürətli amortizasiya siyasəti;
- güzəştli kreditləşmə;
- maliyyə lizinqinə dövlət köməyi;
- franqizinqin stimullaşdırılması tədbirləri və s.

Kiçik və orta sahibkarlığın güzəştli kreditləşdirilməsi, sahibkarların fəaliyyətinə aidiyyəti olmadan müdaxilələrin qarşısının alınması, eləcə də özəl sektorda inkişafa təsir edən problemlərin həlli istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan Prezidenti hələ 1 fevral 2004-cü il tarixdə Bakı Biznes Mərkəzində yerli sahibkarlarla keçirdiyi görüşdə bu sahədə mövcud problemlərin həlli ilə bağlı konkret tapşırıqlar vermiş, sonrakı mərhələdə bu məqsədlə imzaladığı bütün fərman və sərəncamların icrasını daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Həmin görüşdən az sonra, 11 fevral 2004-cü ildə imzalanaraq qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının icrası isə regionların tarazlığı, davamlı inkişafına, onların potensialının bir-birinə kömək mexanizmi üzərində

qurulmasına, qeyri-neft sektorunun möhkəmlənməsinə, infrastrukturun yeniləşməsinə müsbət təsir etməklə yanaşı, bölgələrdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmişdir.

Ölkə başçısının 30.04.2007-ci ildə imzaladığı “Ölkədə sahibkarlığın inkişafına aid bəzi tədbirlər haqqında” fərmanla qüvvəyə minmiş qaydalara əsasən 2008-ci il yanvarın 1-dən etibarən vahid qeydiyyat orqanı funksiyasını Vergilər Nazirliyi həyata keçirir. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkili nəticəsində qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslərin sayı 30 faiz artmışdır, 2009-cu il yanvarın 1-dən gömrükdə də bu sistemin tətbiqinə başlanılmışdır.

“Vahid pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, sahibkarlığın inkişafı və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. 2008-ci ildə Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan və biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə qiymətləndirməni özündə əks etdirən nüfuzlu “Doing Business” hesabatında Azərbaycan biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi sahəsində “İslahatçı ölkə” elan edilmişdir.

İxracın stimullaşdırılması, xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə görülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycan ABŞ və Norveçin “CSP”, Avropa İttifaqının “CSP+” proqramlarına da daxil edilmişdir. Bu proqramlar Azərbaycan sahibkarlarına Avropanın 27 ölkəsinə, ABŞ və Norveç bazarlarına rüsumsuz və ya çox aşağı rüsumlarla ixrac imkanları yaradır. 2008-ci ildən Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olma ilə bağlı işlər davam etdirilmiş, 11 ölkə ilə ikitərəfli danışıqlar aparılmış, iki ölkə ilə ikitərəfli protokol imzalanmışdır.

Azərbaycan Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə inkişafı Dövlət Proqramı”nda sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Proqramda xüsusi qeyd olunur ki, sahibkarlığın inkişafı ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından həyata

keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edəcəkdir. Bu siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrində xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldiləcəkdir. Dövlət Proqramında davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlığın(KOS) dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, ixrac potensialının artırılmasında və cəmiyyətin sosial problemlərinin həllində KOS-un rolunun gücləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin, sahə, regional və texnoloji baxımdan strukturunun optimallaşdırılması, kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın, o cümlədən, istehsal-kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsinin müasir təşkilati modellərinin yaradılması, o cümlədən, sahibkarlar üçün məsləhət xidməti, informasiya təminatı, marketinq xidməti və s. strukturların yaradılmasının davam etdirilməsi, ticarət yarmarkalarının yaradılması, yerli iqtisadiyyatın yönümünü nəzərə almaqla rayonlarda işsizlər üçün kadrların peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi mərkəzlərinin yaradılması, sahibkarlığın fəaliyyətinə müdaxilələrin qarşısının alınması və s. mühüm vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2003-2008-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 44 mlrd. dollar investisiya qoyulmuşdur və bu da müstəqillik illərində Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun 77 faizi deməkdir. Bu dövrdə bütün maliyyə mənbələrinin hesabına əsas kapitala yatırılmış investisiyanın həcmi beş ilin göstəricisinə əsasən 33,5 mlrd. manat olmuş, onun 53,2 faizi daxili, qalan 46,8 faiz həcmi isə xarici investisiyalar olmuşdur. Digər bir statistik göstəriciyə görə 2008-ci ildə istifadə olunmuş investisiyanın həcmi əvvəlki beş illə yəni, 2003-cü il səviyyəsini 2008-ci illə müqayisədə üç dəfə üstələmiş, adambaşına isə düşən investisiyanın həcmində gəldikdə 2003-cü ilin göstəricisi ilə 605,8 manat məbləğində çox olmuşdur. 2014-cü ildə də əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda daxili sərmayələr üstünlük təşkil etmişdir. Bunun 75,2 faizini daxili, 24,8 faizi isə xarici sərmayələrdir.

3.2 Bazar münasibətləri şəraitində vergi-büdcə siyasətində biznesin inkişaf istiqamətləri

Dövlət maliyyəsi milli gəlirin, ümumi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində pul fondlarının yaradılması, istifadəsi ilə əlaqədar yaranan pul münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi özünü pul vəsaitlərinin hərəkəti vasitəsilə biruzə verir. Makroiqtisadi tarazlıq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, maliyyə, büdcə-vergi, pul-kredit, qiymət və əmək haqqı vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar arasında əsas və həlledici rol maliyyənin üzrəinə düşür. İqtisadiyyatın dövlət maliyyə tənzimlənməsi-konkret fəaliyyət mərhələsində iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi, makroiqtisadi tarazlığın saxlanması məqsədilə dövlətin müəyyən forma və metodlar tətbiq etmək yolu ilə, təsərrüfat subyektlərinə məqsədyönlü maliyyə təsiri nəticəsində baş verir. Maliyyə tənzimlənməsi nəticəsində maliyyə ehtiyatlarının sahələr, regionlar arasında yenidən bölgüsü həyata keçirilməklə, iqtisadiyyatda baş verə biləcək bərabərsizliyin qarşısının alınması da həyata keçirilir. Dövlət bu tənzimlənməni yol verilən həddə həyata keçirdikdə, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Dayanıqlı stabil makroiqtisadi vəziyyət, milli iqtisadiyyatın açıqlığı, uyğun infrastruktur və kommunikasiya imkanları, effektiv hüquqi və institusional mühitin mövcudluğu da ölkənin birbaşa xarici kapital qoyuluşları üçün cəlbedici olmasını təmin edən əsas şərtlərdəndir. Makroiqtisadi faktorlar özündə kapital qəbul edən ölkənin ümumi vəziyyətini, xarici firmalara ümumi sahibkarlıq mühiti çərçivəsində gəlir və kapital qoyuluşlarından müəyyən faiz əldə etməklə fəaliyyət göstərmə imkanını əks etdirir. Buraya iqtisadiyyatın inkişaf tempini, makroiqtisadi sabitliyi, kredit-bank sisteminin və maliyyə bazarının vəziyyəti, istiqraz və səhm bazarının likvidliyi, faiz dərəcələrini aid etməkolar.

Fikrimcə, dövlətin normal iqtisadi inkişafı səfərbər edilən dövlət maliyyəsinin həcmindən və onun istifadə olunma istiqamətlərindən asılıdır. İstehsalın həcmnin artması, iqtisadi artıma nail olunması, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, təsərrüfat sahələrinin inkişaf sürətinin təmin edilməsi dövlət iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir. Beynəlxalq və milli təcrübə göstərir ki, iqtisadi cəhətdən nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələr, yaxud da müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən

tənəzzülə uğramış ölkələr üçün xarici iqtisadi imkanlardan istifadə etmədən təkcə öz daxili imkanları hesabına iqtisadi inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. Maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığı baş verdikdə isə inkişaf etmiş xarici ölkələrin imkanlarından mümkün qədər geniş istifadə etmək zərurəti meydana çıxır, bu zaman xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formalarından, xüsusilə kapitalın beynəlxalq hərəkətindən geniş istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu da öz növbəsində, maliyyə ehtiyatlarının təyinatı üzrə səmərəli istifadə edilməsi, istehsalın fasiləsizliyinin təmin olunması, onun həcmnin genişlənməsi, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, istehsalın sürətli inkişafını tənzimləməklə mümkündür.

Azərbaycanda fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi üçün büdcə və vergi multiplikatorlarını nəzərdən keçirək. Büdcənin iqtisadiyyatda tələb və təklif yaratmaq imkanları son nəticədə ÜDM-in dəyişməsi ilə korelyasiya-reqresiya əlaqəsinə gətirib çıxarır. Büdcə başlıca tələb formalaşdırıcı bir faktor olmaqla təklifi müəyyənləşdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, büdcə və ÜDM-in arasında pozitiv korelyasiya münasibəti var. İstehlaka son hədd meyliyi (ümumi gəlirin istehlaka gedən hissəsi) və vergilərə son hədd meyliyi (büdcədə vergilərin payı) əsasında büdcə multiplikatoru aşağıdakı düsturla hesablanır.

Büdcə xərclərinin strukturunun təhlili göstərir ki, son illər iqtisadiyyatın və əsasən də sosial yönümlü xərclərin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər getdikcə artmaqdadır. Əlbəttə ki, hazırda ölkədə bazar münasibətləri bərqərar olduğundan, bütün təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətləri ilə bağlı olan xərcləri özləri maliyyələşdirməyə məcburdur və dövlət büdcəsindən ancaq bəzi yeni müəssisələrin tikintiləri ilə bağlı xərclər maliyyələşdirilir. Əsas xərclər iqtisadi inkişaf və bazar infrastrukturunun formalaşmasına sərf edilir. Bu isə, ölkə rəhbərliyinin son illər özəl sektorun, xüsusən də sahibkarlığın inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğının təzahürüdür. Sosial-mədəni xərclər isə, hazırda büdcənin əksər hissəsini təşkil edir. Bu xərcin payı 2010-cu ildən başlayaraq stabil artımla irəliləmişdir. Lakin, 2014-cü ildən etibarən bu xərclərin xüsusi çəkisi büdcə xərclərinin 28.5%-ini keçməyə müvəffəq olmuşdur. Hətta 2016-cı il üzrə proqnoza əsasən bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərindəki payı 36%-i keçmişdir. Təhsilə ayrılan xərclərin payı 2010-cu ildə 10%, 2011-ci il üzrə 8.2%, 2012-ci ildə 8.3% olduğu halda 2013-cü il üzrə birdən birə 17% artaraq 25.6% təşkil etmiş və 2015-ci il üzrə yenidən 8.1%-ə qədər enmişdir. 2016-cı il üzrə bu göstəricinin proqnozu nisbətən optimist ssenari üzrə 10.5% təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə ölkənin maliyyə-kredit sistemində yeni kommersiya banklarının, fond və əmtəə birjalarının, səhmdar cəmiyyətlərin, broker firmalarının, büdcədən kənar xüsusi fondların yaradılması, formalaşmaqda olan bazar münasibətlərinin düzgün maliyyə siyasəti vasitəsilə formalaşmasını daha da aktual məsələ halına gətirir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd edim ki, hazırda həyata keçirilən maliyyə siyasəti, Respublikada son illər ərzində bərqərar olmuş maliyyə sabitliyinin saxlanmasını və inflasiyanın aşağı salınmasını təmin etməklə, 2015-ci il üzrə dünya iqtisadi böhranına qarşı dayanıqlı antiböhran tədbirləri və böhrandan çıxış üsulları, qeyri-neft sektorunun diversifikasiyalı inkişafına zəmin yaratmaqla, genişlənməkdə olan sosial-iqtisadi islahatların sürətlənməsinə təkan verməlidir. Bu zaman isə, iqtisadi islahatların ilkin nəticəsi kimi ilk növbədə, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi təmin edilmədir, yerli sahibkarların beynəlxalq bazara çıxışı təmin olunmalı və inhisarçı rəqabətin qarşısı alınmalı, vergi və gömrük siyasətində güzəştli tədbirlər planı maliyyə siyasəti ilə uzlaşdırılmalıdır.

Müasir mərhələdə maliyyə siyasətini həyata keçirərkən, maliyyə resurslarının formalaşmasının obyektiv cəhətlərini nəzərə almaq, beynəlxalq təcrübə və metodologiyasından istifadə etmək lazımdır. Hazırda ölkəmizin büdcə gəlirlərinin çətinliklə və kəsirlə formalaşdığı, xərclərin isə artdığı şəraitdə, ilk növbədə, büdcəni bir sıra qeyri-məhsuldar xərcləri maliyyələşdirməkdən azad etmək, həmçinin iqtisadiyyatın dövlət prioritetləri kimi müəyyən edilən ayrı-ayrı sahələrini inkişaf etdirməklə maliyyə yardımı göstərmək, həmçinin büdcə sisteminin müxtəlif həlqə və səviyyələri arasında optimal münasibətlər qurmaq lazımdır. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasındakı çətinliklər, həm də həmin vəsaitlər bəzi sui-istifadə halları, Maliyyə Nazirliyini və Mərkəzi Bankı bir sıra radikal tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Maliyyələşmə rejimi daha da sərtləşdirilmiş, büdcə vəsaitlərindən istifadə üzərində nəzarəti gücləndirmək məqsədilə xəzinədarlıq sistemi yaradılmışdır. Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi praktiki olaraq dayandırılmış, bəzi məhsullara dotasiya ayrılması ləğv edilmişdir, Xəzinədarlıq sistemi daxili köçürmə sistemi fəaliyyətə başlamış və nəticədə müxtəlif banklara əlavə komissiyon haqqlarının köçürülməsinin qarşısı alınmışdır. Dövlət büdcəsinin xərclərini təhlil etmədən, büdcənin keyfiyyəti haqqında ümumilikdə dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin mühümlüyü və

sosial yönümlüyü haqqında yekun fikir söyləmək mümkün deyildir. Bu xərclərin tərkibi və quruluşu milli gəlirin artımından asılıdır. Bu xərcləri müəyyən əlamətlərə-idarəetmə əlamətlərinə, iqtisadi mahiyyətinə görə, təkrar istehsaldakı roluna görə, istehsal sahələri və fəaliyyət növlərinə görə, məqsədli təyinatı və s. əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar. Milli xərclər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olan (məs, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişafı və s.) xərclərdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərində ağır iqtisadi böhran şəraitində yaşadığından, büdcə kəsiri 1993-cü ildə ÜDM-nin 7,13%-i, 1994-cü ildə isə 9,4%-i həddində olmuşdur. Lakin 1995-ci ildən Azərbaycan hökumətinin gördüyü tədbirlər sayəsində radikal iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə başlanmış, ölkədə sahibkarlığın inkişafına daha münbit şərait yaradılmış, artıq 1995-ci ildə büdcə kəsiri 15,2%-ə, 2000-ci ildə 13,0%, 2001-ci ildə 10,4%, 2005-ci ildə 8,7%, 2008-ci ildə 9,2%, 2010-cu ildə 8,5%, 2011-ci ildə 5,8%, 2012-ci ildə 2,4%, 2013-cü ildə 6,4%, 2014-cü ildə 5,2%, 2015-ci ildə 2,7% təşkil etmişdir. 2016-cı il üçün isə bu göstərici 2,9% olması proqnozlaşdırılmışdır. Baxmayaq ki, son 2015 və 2016-cı illər üzrə büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi mövcud iqtisadi durumun pisləşməsi, neftin qiymətinin ani çöküşü, dünya siyasi prosesləri və iqtisadi böhranları, devalvasiya dalğalarının təsiri ilə artmışdır, lakin göründüyü kimi büdcə kəsiri kifayət qədər aşağı rəqəmlərlə xarakterizə olunur və bunlar Azərbaycanda aparılan büdcə siyasətinin normal olduğunu deməyə əsas verir.

İstehsalı tamamilə və bilavasitə dövlət tərəfindən idarə edildiyi bir şəraitdə, bu başqacürdə

ola bilməzdi. Çünki, çox sayda zərərlə işləyən və azrentabelli müəssisələri saxlamaq, çox vaxt məhsulun maya dəyəri ilə heç bir əlaqəsi olmayan aşağı qiymətləri təmin etmək, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə nəzarət etmək tələb olunurdu. İnzibati amirlik iqtisadiyyatının mövcud olduğu illərdə, ÜDM 45-50%-nin büdcəyə cəlb edilməsi üçün kifayət qədər maliyyə dəstəkləri var idi. Lakin Respublikamızda iqtisadi və siyasi həyatın liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, dövlət belə dəstəklərin bir çoxundan məhrum olmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin digər müttəfiq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanın da həmin dövr büdcə sistemində baxsaq görərik ki, o dövrdə də dövlət büdcəsinə daxil olan ən mühüm maliyyə axınları ya ümumiyyətlə vergi xarakterinə malik

olmamış, ya da dövriyyə vergisi və s. kimi primitiv vergi formalarında gəlirlərlənmişdir.

Hal-hazırda ölkədə yeridilən maliyyə siyasətinin və bütövlükdə xalq təsərrüfatının sağlamlaşdırılması üçün ilk növbədə, büdcə-vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Lakin praktikada bəzi maliyyəçilər vergilərin ancaq büdcənin doldurulması (fiskal) funksiyasını qəbul edirlər, onun tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyalarına əhəmiyyət vermirlər. Əlbəttə, vergilərin büdcəyə daxil olmasının sabitliyini təmin etmək birinci dərəcəli vəzifə olmalıdır. Lakin hazırda görülən tədbirlər bəzən təsirsiz olduğuna görə, vergi ödəyiciləri ya müflisləşir, ya da öz gəlirlərini gizlətməyə məcbur olur, beləliklə də “gizli iqtisadiyyat”, “qara bazar”, “ikili mühasibatlıq” sektorunda fəaliyyət göstərməli olurlar. Bəzən ölkədəki vergi mühitini qabaqcıl ölkələrlə müqayisə edərkən, bizdə tətbiq edilən vergi dərəcələrinin xarici ölkələrdəkindən çox da fərqlənmədiyini göstərirlər. Bu gün Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin, iqtisadiyyatın böhran vəziyyətindən çıxarılmasının, struktur dəyişikliklərinin, bütövlükdə yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşdırılması və s. kimi mürəkkəb vəzifələrin qısa müddətdə həll edilməsi tələb olunur.

Ölkədə iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsində bu siyasətin müstəsna rolu vardır. Yaxın keçmişdən məlumdur ki, yenicə müstəqillik əldə etmiş və iqtisadi islahatlara başlayan bütün postsosialist ölkələrində inflasiya prosesləri kifayət qədər güclü və sürətli olmuşdur. Bu, islahatların başlanğıcında qiymətqoymada, xarici iqtisadi fəaliyyətdə və maliyyə sektourunda həyata keçirilən liberallaşdırma prosesləri, qiymətlərin sıçrayışla yüksəlməsinə səbəb olmuş və dövriyyədə olan pul kütləsini tənzimləmək, bu yolla qiymət sıçrayışının qarşısını almaq üçün dövlət maliyyə mexanizmlərindən daha aktiv istifadə edilməsinə üstünlük verməyə məcbur olmuşdu. Lakin bu tədbirlər nəticəsində əldə olunan maliyyə sabitliyi uzun müddətə dayanıqlı olmadığı üçün, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı ləngiməyə başlamış, dövriyyədə olan pul kütləsi azaldığından daxili investisiyalara, xüsusən istehsal sahəsinə yönəldilən investisiyalara məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Məlumdur ki, dövlət maliyyəsi bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün dövlət öz pul-kredit sistemi vasitəsilə geniş imkanlara malik olan maliyyə siyasətinin alətlərindən fəal istifadə edir. Maliyyə siyasətini həmçinin, bəzən ölkədə təsərrüfatçılığa əsas təsir alətləri olan vergi-

büdcə siyasəti də adlandırılır. Büdcə-vergi siyasətini həmçinin fiskal siyasət də adlandırırlar. İqtisadiyyatın tamamilə ümumdövlət mülkiyyətinə məxsus olduğu dövrdə dövlət istehsal vasitələrinin əsas sahibinə çevrilmişdi və deməli, o, istehsal, bölgü və istehlak prosesinin bilavasitə iştirakçısı idi. Buna görə də dövlətin iqtisadi funksiyası qeyri-adi dərəcədə genişləndirilir və o daim iqtisadiyyata müdaxilə edirdi. Ancaq bazar münasibətlərinə keçdikcə və müxtəlif mülkiyyət formaları inkişaf etdikcə dövlətin vəzifələri də dəyişməyə başladı. Dövlət indi təkrar istehsal prosesinə birbaşa müdaxilə edə bilmir, yalnız iqtisadi metodlardan istifadə edərək iqtisadiyyatın prosesləri əlaqələndirən vasitəsinə çevrilir. İqtisadi, o cümlədən maliyyə metodlarından istifadə edilməsi dövlətə öz inzibati rəhbərlik metodundan və ona xas olan ictimai istehsalın planlaşdırılmış artım tempini təmin edən büdcədən maliyyələşdirmə metodundan əl çəkmək imkanı verir. İqtisadiyyatın maliyyə mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi dövlət xərclərini azaltmağa, onun tərkibini və quruluşunu dəyişməyə, bilavasitə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən qeyri-mərkəzləşdirilmiş xərcləri artırmağa imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət xərclərinin spesifik növlərindən biri mövcud və yeni yaradılan müəssisələrə investisiya qoyuluşudur. Çox hallarda bu investisiya pay haqları formasında aparılır. Dövlət investisiyası hesabına yaradılan mülkiyyət dövlət əmlakını idarə edən xüsusi orqanlara verilir. Dövlət tədricən sosial funksiyalarını yerinə yetirmək üçün xərcləri artırır. Əhalinin əsas sosial hüquqlarının təminatı, sosial proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyi müvafiq dövlət xərclərinin artmasına, onun tərkibinin genişləndirilməsinə səbəb oldu. Həm də sosial xarakterli dövlət xərclərinin 3/4 hissəsi büdcədən və büdcədən kənar fondlardan maliyyələşdirilir. Son dövrlərdə dövlət maliyyəsinin bütün həlqlərinin inkişafı ilə yanaşı yerli maliyyənin rolu getdikcə artır. Sosial-mədəni infrastrukturun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi xərcləri, maarif və səhiyyə müəssisələrinin saxlanması, ərazi tikintiləri xərclərinin maliyyələşdirilməsi əsasən yerli büdcələrə həvalə edilmişdir.

Fiskal siyasətin mühüm istiqaməti kimi, əsasən dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin olunması naminə, ayrı-ayrı fiziki hımcının, hüquqi şəxslərin gəlirlərinin bir qismini dövlət büdcəsinə cəlb eolunmasını vurğulamaq olar. Beynəlxalq təcrübədə vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi və ya büdcə xərclərinin nəzərə çarpacaq dərəcə də azaldılması fiskal siyasəti gərginləşdirən vasitələr kimi nəzərdən keçirilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. man.)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlərin cəmi	713,6	782,8	911,2	1221,9	1609,5	2065,2	3768,7	6016,6	11762,1
Habelə:									
Əlavə dəyər Vergisi	180,8	243,2	344,8	408,6	442,6	589,9	736,8	1189,2	1920,5
Aksizlər	21,1	120,9	76,7	65,0	71,4	142,0	186,4	403,9	485,8
Mənfəət Vergisi	126,9	116,6	145,8	174,3	221,4	354,4	1350,5	2447,7	2762,2
Mədən vergisi	51,4	48,5	50,1	55,7	96,8	52,5	101,2	124,2	145,6
Fiziki Şəxslərin gəlir üzrə Vergisi	94,1	94,6	108,7	151,7	223,6	316,4	406,3	587,6	624,2
Əmlak vergisi	12,1	12,3	20,1	25,6	31,2	39,4	51,8	71,3	113,9
Xarici iqtisadi fəaliyyətə aid vergi	63,3	59,8	75,1	92,5	101,6	205,1	139,2	293,1	449,6
Digər gəlirlər (vergiyə aid Olmayan Gəlirlər)	115,9	65,2	63,1	208,7	276,3	287,2	815,1	792,8	4027,8
Torpaq vergisi	7,7	10,2	8,7	11,2	14,2	15,3\4	18,34	27,4	30,5
Sair gəlirlər	31,4	12,7	13,6	18,4	16,4	38,4	45,5	68,8	96,7

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri ,2013-2015. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2015,(səh 52)

Dövlərin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün səfərbərliyə aldığı pul vəsaitləri düzgün istiqamətdə yerləşdirilir. Bunun üçün də, dövlətin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri iqtisadi həyatın tənzimlənməsidir. Bütün bu kimi, problemin həlli üçün hakimiyyət orqanları iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmasına nail olmalıdırlar. Məhz bunun üçün dövlət iqtisadi artımı stimullaşdırır, məşğulluq səviyyəsinə nəzarət edir, inflasiyanı idarə edir, valyutanın dayanıqlığını və tədiyyə balansının müsbət saldosunu təmin edir.

Dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi zamanı daha yüksək nəticəliliyin əldə edilməsi xərclərin təşkilinin qənaət rejiminə əməl edilməsinə əsaslanır. Bu proses xərclərin əldə edilən nəticələrə nisbətən ardıcıl olaraq azaldılmasının forma və metodlarının sistemi kimi xarakterizə edilə bilər. Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilir.

Özünü maliyyələşdirmədən, bir qayda olaraq dövlət müəssisələrinin xərclərinin onların öz maliyyə resursları hesabına ödənilməsində istifadə edilir. Büdcə maliyyələşdirilməsi ümumdövlət əhəmiyyətli məsrəflərin təmin edilməsi üçün tətbiq olunur. Kredit təminatı, bir tərəfdən dövlət müəssisələri tərəfindən öz cari və investisiya məsrəflərinin örtülməsi məqsədilə bank ssudalarının alınması, digər tərəfdən isə müxtəlif səviyyəli dövlət idarəetmə strukturları tərəfindən maliyyə bazarlarından dövlət krediti formasında pul vəsaitlərinin borclanması kimi tətbiq edilir. Dövlət xərclərinin bu formalarının tətbiqi arasında daha əlverişli nisbətə əldə edilməsi iqtisadi maraqların balanslaşdırılmasına və hər bir formanın tətbiqi zamanı yüksək nəticəliliyə nail olmağa şərait yaradır. Fikrimcə, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan dövlət xərclərinin konkret növlərinin məcmusu dövlət xərcləri sistemini təşkil edir. Bu sistemin təşkilati quruluşu dövlət tərəfindən qoyulmuş müəyyən prinsiplərə pul vəsaitlərinin məqsədyönlü istiqamətlənməsi, təyinatı üzrə xərclənməsi, dövlət resurslarının istifadəsinin əvəzsizliyi və qənaət rejiminə əməl edilməsinə əsaslanır.

3.3 Bazar münasibətləri şəraitində biznesin tənzimlənməsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması

Dünada bir çox İEÖ-nin təcrübəsi ona sübut edir ki, proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma dövlət tərəfindən sosial-iqtisadi hadisələrin idarə edilməsi eyni zamanda tənzimlənməsi funksiyasının həyata keçirilməsində önəmli bir mərhələdir. Həmin ölkələrin hökuməti də bu işdə təşkilatçı ilə sifarişçi kimi çıxış edirlər, ancaq orada eyni zamanda ən fərqli dövlət və xüsusi korporasiyalar, ictimai təşkilatlar iştirak edirlər. Son vaxtlar burada heç də az mühüm olmayan rol beynəlxalq qurumlara da, xüsusilə beynəlxalq inkişaf proqramlarının qlobal layihələrinin tədqiqat işlənmələri hissəsinə aid olur. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın eləcə də proqramlaşdırmanın konkret formaları, ardıcılıqları və həyata keçirilməsi mexanizmləri tarixi şəraitdən, ölkədə qurulmuş adət-ənənələrdən çox güclü şəkildə asılıdır.

İctimai, xüsusi, dövlət və qeyri-hökumət nisbətləri haqqında, biznesin qarşılıqlı münasibətləri barəsində məsələlər öz həllərinə görə həmişə heç də sadə olmayıblar, bu səbəbdən də onlar sosial, iqtisadi, siyasi sistemin fundamental keyfiyyətinə toxunurlar. Bu sahədə işin vəziyyətinin iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və tarazlaşdırılması üzrə işlərin təşkili imkanlarına həmçinin metodlarına birbaşa münasibəti vardır. “Xalis” kapitalizm şəraitində verilmiş funksiya daha üstün, çox hissəsi milli iqtisadiyyat miqyasında və dünya iqtisadi əlaqələr çərçivəsində bazar özünü tənzimləmənin mövcud mexanizmlərinin kifayətliliyinin nəzərə alınması ilə firma səviyyəsində həyata keçirilə bilərdi. Ancaq artıq XX əsrin 30-cu illərinin Böyük Böhranı milli iqtisadiyyatın təşkili konsepsiyasında kəskin dəyişikliklər tələb etmişdi. İqtisadi nəzəriyyədə və idarə olunma təcrübəsində “Keyns inqilabı” dövlətin iqtisadi hadisələrə müdaxiləsini nadir, məcburi hadisədən, daima mövcud olan eləcə də vacib amilə çevirdi. İqtisadiyyatın cari və perspektiv tənzimlənməsində dövlətin iştirakı, XX əsrin ortalarında yeni texniki inqilabın başlanğıcı ilə, sonradan isə təbii resursların qıtlığının

yüksəlməsiylə dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılmasıyla bağlı olaraq daha çox həddə və keyfiyyətə yenilənmiş səviyyədə tələb olunmağa başlamışdı.

Bazar iqtisadi sistemi ölkələrində dövlətin bir çox iqtisadi funksiyaları vardır. Bunlardan biri ölkə iqtisadiyyatının strateji inkişaf siyasətinin işləyib hazırlamaq və onun reallaşmasına çalışmaqdır. Bunun üçün isə, hər şeydən əvvəl makroiqtisadi proqnozlaşdırmanı və planlaşdırmanı həyata keçirmək lazımdır, bunu zəruri edən şərtlər aşağıdakılardır: Əvvəla, həm ölkə daxilində, həm də dünya miqyasında istehsalın intensiv tipinin geniş miqyas alması ilə əlaqədar olaraq təbii xammal mənbələri azalır və tükənir, müasir dövrdə sənayenin sürətli inkişafı isə təbii xammala daha çox ehtiyac yaradır; Daha sonra, əhalinin sayı və təlabatı daim artır. Digər tərəfdən müxtəlif tikililərin aparılması zərurətindən və müxtəlif növ erroziyaların baş verməsi, səhraların ərazisinin genişlənməsi əkinə yararlı torpaqların sahəsini azaldır; Üçüncü amil, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, istehsalın qloballaşması prosesinin güclənməsi, bu prosesdə hər bir dövlətin öz yerini müəyyən edib orada möhkəmlənməsi problemi ortaya çıxır; Dördüncüsü, hər bir dövlət dünya təsərrüfat sisteminin bir subyektinə çevrildiyinə görə, inteqrasiya prosesində öz milli iqtisadiyyatını başqa dövlətlərin hesabına inkişaf etdirməyə çalışır. Bu zaman sənayecə inkişaf etmiş dövlətlər inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın təbii sərvətlərindən daha çox istifadə etməyə cəhd edirlər və buna müəyyən dərəcədə nail olurlar. Bundan başqa, hər bir dövlət dünya dövlətləri içərsindən özünə uyğun gələn tərəfdaşları seçməlidir. Belə dövlətlər arasında qarşılıqlı, əlverişli iqtisadi əlaqələr yaratmaq və bu əlaqələri uzun müddət davam etdirmək çox çətinidir.

Son vaxtlarda meydana gələn, dünya qlobal sosial-təsərrüfatının üzvü komponenti olan sisteminin yeni xarakteristikalarını vurğulayaq. İlk öncə, hər bir ayrıca ölkədə proseslərin xarici dünyada iqtisadi və siyasi şəraitdən asılılığın müşahidə olunan güclənməsi milli proqnoz-plan işləri mərkəzlərinin ümumi dünya səmli analoji mərkəzlərlə qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəldir. Proqnoz-analitik potensialın ölkələr və regionlar arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi layihələndirmələrin dünya siyasətinin hakim mərkəzlərinin maraqlarına mümkün olan

tabeçiliyi problemini aktuallaşdırır. Bu şəraitdə milli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sisteminin hərtərəfli inkişafı vəzifəsi bütün ölkələrdə, xüsusilə Rusiya kimi ölkədə dövlət siyasətinin digər bütün vəzifələri ilə yanaşı əsas, aparıcı kimi qiymətləndirilir. İkincisi, dünya miqyasında energetik və başqa təbii resursların qıtlığı probleminin kəskin şəkildə gərginləşməsi şəraitində milli təsərrüfatçılıq sisteminin uzundövrü perspektivdə dayanıqlı inkişafına olan ümidlər ancaq resurs qənaətedici texnologiyaların işə cəlb edilməsinə və iqtisadiyyatın yekun effektivliyini dəfələrlə yüksəltməyə imkan verən yeni bilik və elmi-texnoloji innovasiyaların dərin potensialının öyrənilməsinə nəzərələmə ilə bağlı ola bilər. Bu səbəbdən də milli səviyyədə elmi-texnoloji proqnozlaşdırılması işlərin yaxşı quruluşunun önəmi obyektiv olaraq artır. Proqnozlaşdırmanın bu növü iqtisadiyyatın inkişafının strateji planlaşdırılmasında və konseptual proqramlaşdırmada sistem təşkilədiçi komponent olmalıdır. Üçüncüsü, inkişafın məqsədyönlü tənzimlənməsinin bütün məsələlərində hakimiyyətin dövlət və xüsusi növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə daha sərt tələblər irəli sürülür. Qarışıq iqtisadiyyatın konkret şəraitlərində hər bir ölkə iqtisadi proseslərin idarə olunmasında, iqtisadi xeyirə, inzibati və müqavilə münasibətlərinə, mənəvi-etikli imperativlərə, öz əsasında iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorunun fəaliyyətinin və inkişafının təmin olunmasına əsaslanan, özünün, reqlyasiyasının rəngarəngliyinin optimal sxemin hazırlaya bilər .

Dövlətin strategiyasının müvəffəqiyyətlə işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin başlıca şərti ölkənin sosial-demografik, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi və xarici-iqtisadi sahələrini bütövlükdə əhatə edən, perspektivə istiqamətlənmiş, dünyadakı meyilləri nəzərə alan proqnoz işinin təşkilidir.

Proqnoz anlayışı dedikdə sözün ümumi mənasında müəssisənin gələcəkdəki mümkün vəziyyətləri barəsində, onun inkişafının alternativ yolları haqqında elmi əsaslandırılmış təsəvvürlər sistemidir. Eyni zamanda onların hazırlanması prosesinin özü isə proqnozlaşdırma adlanır.

Proqnozun xarakteri, hadisələrin qabaqlanması vaxtından çox güclü şəkildə bağlıdır. Bu cəhət üzrə bölünənən proqnozlar bunlardır: operativ, qısamüddətli,

ortamüddətli, uzunmüddətli və uzaqmüddətli. Müxtəlif mənbələrdə müəlliflər bu proqnozun hər bir növləri üçün dövrlərin öncədən görmə haqında heç də tam şəkildə eyni olmayan baxışlar irəli sürülür. Daha geniş yanaşma ondan ibarətdir ki, cari proqnozlar 1 il müddəti; qısmüddətli – 1-3 ilə qədər, ortamüddətli – 4 - 10 ilə qədər, uzunmüddətli – 10-20 ilə, uzaqmüddətli – 20 ildən yuxarı.

Elmə və praktikaya əsaslanaraq, proqnozların cavab verməli olduğu bir sıra tələblər ümumiləşdirilmiş forması yaradılmışdır. Bunların sırasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar: a) variantlılığı; b) qiymətləndirmələrinin yüksək səviyyədə obyektivliyi və etibarlılığı; c) iqtisadiyyatın və sosial həyatın ən mühüm sferalarının xarakteristikası verilməklə, proqnozun kompleksliliyi; ç) onların müxtəlif struktur bloklarında verilən qiymətlərin öz aralarında tarazlığı; d) müxtəlif dövrlərə aid proqnozların informasiya, funksional və metodoloji baxımından bağlılığına əsaslanması ilə fasiləsizliyi.

Metodlarına gəldikdə, – bu əsasən onların işlənilib-hazırlanma üsulu, alqoritmidir. Sosiallaşmış-təsərrüfat sisteminə baxmayaraq, xüsusilə proqnozlaşdırma üsullarının üç əsas qrupu xüsusilə proqnozlaşdırma üsullarının seçilir:

- 1) evristik;
- 2) faktoloji ;
- 3) kompleks .

Planlaşdırma özünün ən ümumi mənasında sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlə prioritetlərinə nail olmağın yol və vasitələrinin müəyyən olunması ilə onların elmi yaxud empirik əsaslandırılması prosesini bildirir. Müvafiq olaraq – bu, göstəricilər sisteminə və sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üzrə müxtəlif tədbirlər dəstinə malik olan sənəddir. Bu zaman məqsədlər ilə prioritetlər, bərabər onların təmin olunması mənbələri, resursları, yerinə yetirmə qaydasıyla müddəti göstərilir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının planlaşdırılması dövlət tənzimlənməsində xüsusi yer tutur və özündə əsasən aşağıdakıları birləşdirir:

- Milli iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafının indiqativ planlaşdırılması;
- İqtisadiyyatın dövlət sektorunun inkişafının direktiv planlaşdırılması.

İqtisadiyyatın indiqativ planlaşdırılması mahiyyət etibarını ilə dövlət strukturlarının sosial–iqtisadi məqsədlərinin reallaşdırılması üçün ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərmək vasitəsi və ya mexanizmlərindən biridir. Öz xarakterinə görə indiqativ planlaşdırma daha çox məsləhətverici, istiqamətverici xarakter daşdığından onun reallaşdırılması daha çox iqtisadi, stimullaşdırıcı metodlarla həyata keçirilə bilər.

İndiqativ plan dövlətin makroiqtisadi siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün lazım olan əsas dövlət sənədidir. Onların hazırlanması prosedurası özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- Sosial–iqtisadi inkişafın məqsədlərinin aydınlaşdırılması;
- Qlobal makroiqtisadi göstəricilərin əsaslandırılması, onların yüksəliş dinamikası ilə proporsiyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- İctimai məhsulun strukturunun hesablanması və təyin edilməsi;
- Planlaşdırılmış məqsədlərin reallaşdırılmasına nəzarətin təşkili.

Bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin effektivliyi onunla təmin olunma bilər ki, planlaşdırma mobil və kompleks tədbirləri əhatə edə bilsin, sferada dövlət və qeyri - dövlət bazar subyektlərinin maraqlarını eyni dərəcədə ödəyə bilsin, elmi cəhətdən əsaslandırılmış olsun.

Dövlət tərəfindən qəbul olunmuş indiqativ planın həyata keçirilməsi mexanizmləri olduqca çoxdur. Baxmayaraq ki, indiqativ planlaşdırma məsləhətverici xarakter daşıyır, onun yerinə yetirilməsi dövlətin strateji məqsədlərindən irəli gəlir və bu məqsədlərin reallaşdırılması üçün mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkənin bütün iqtisadi potensialının bu istiqamətdə cəmləşdirilməsini tələb edir. Burada dövlət tərəfindən aşağıdakı tənzimləmə mexanizmlərindən daha çox istifadə edilir:

1. Hüquqi normativ tədbirlər, bu o deməkdir ki, dövlət tərəfindən müəyyən qanunların, qərarların, sərəncamların və digər normativ sənədlərin qəbulu.
2. Dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən qəbul olunmuş normativ hüquqi sənədlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin təşkili.

3. İqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi (maliyyə subsidiyaları, qiymətlərin tənzimlənməsi, vergi güzəştləri, güzəştli dövlət kreditləri və s.).

İndiqativ planın yerinə yetirilməsinin tənzimləmə mexanizmlərindən ən təsirlisi dövlət sifarişləri hesab olunur. Dövlət sifarişləri dövlət büdcəsi, dövlətin qeyri büdcə vəsaitləri və dövlət sektouna aid olan təsərrüfat subyektlərinin vəsaitləri hesabına indiqativ planda nəzərdə tutulmuş tədbirləri, işlərin, məqsədlərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Dövlət sifarişləri və dövlət investisiyaları əsasən müsabiqə(tendir) yolu ilə seçilmiş təsərrüfat subyetləri vasitəsilə reallaşdırılır. İndiqativ planların reallaşdırılması mexanizmlərindən biridə güzəştli dövlət kreditləridir. Planda nəzərdə tutulmuş işlərin yerinə yetirilməsi üçün güzəştli dövlət kreditlərinin (uzunmüddətli, aşağı faiz dərəcəli və s) verilməsi müvafiq subsidiyaların, dotasiyaların ayrılması, güzəştli gömrük tarifərinin tətbiqi, vergi güzəştləri bazar subyektlərinin xüsusilə qeyri dövlət sektorunun indiqativ planın reallaşdırılmasına cəlb olunmasını xüsusilə stimullaşdırır.

Makroiqtisadi planlaşdırmanın reallaşdırılmasında direktiv planlaşdırma xüsusi yer tutur. Direktiv, başqa sözlə indiqativ planlaşdırma daha çox dövlət sektoruna aid olmaqla, yerinə yetirilməsi mütləq xarakter daşıyan bir dövlət sənədidir. Dövlət sektorunun inkişafı planı milli iqtisadiyyatın inkişaf proqramının əsas tərkib hissəsidir.

Dövlət sektoru özündə sosial sfera və sosial infrastruktur sahələrdən başqa, ölkə iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən istehsal və xidmət sahələrini, özəlləşdirmədən kənarda qalan və özəl sektor üçün maraqlı olmayan təsərrüfat sahələrini birləşdirir. Buraya unitar dövlət müəssisələri firma və konsernləri səhmləri 100% dövlətə məxsus olan dövlət müəssisələri və səhmlərinin 51% - dən çoxu dövlətə məxsus olan qarışıq və müştərək müəssisələr daxildir.

Direktiv planlaşdırmanın ən bariz nümunəsi olan Dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi milli iqtisadi–sosial inkişafın reallaşdırılması üçün ən təsirli tənzimləmə mexanizmidir.

Hətta ən inkişaf etmiş bazar sistemində də dövlət sektoru öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və dövlət bu sektoru inkişaf etdirməklə və ümumi sosial – iqtisadi inkişafa nail

olmaqla bərabər eyni zamanda bazar rəqabətinin qorunmasına, qiymətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərə bilər.

Direktiv planlaşdırma dövlətinin digər strateji məqsədlərinin reallaşdırılmasında, xüsusilə strateji planlaşdırmada geniş istifadə olunur.

Makroiqtisadi planlaşdırma mexanizmlərindən biri kimi dövlət büdcəsinə və qeyri büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə də ölkə iqtisadiyyatının inkişafında həlledici rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi büdcə-vergi mexanizmi iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində ən təsirli vasitələrdən biri kimi 2000–ci ildən sonrakı dövrdə olduqca səmərəli istifadə olmuşdur. Bu dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ölkənin yeni vergi sisteminin yaradılması məqsədi ilə 2001–ci il 1 yanvarından qüvvədə olan yeni “Vergi məəcəlləsi” qəbul olunmuşdur. Yeni “Vergi məəcəlləsi” və sonrakı dövrlərdə məəcəlləyə əlavə və dəyişikliklər kimi qəbul edilmiş hüquqi sənədlər əsasən aşağıda qeyd edilən prinsip və istiqamətləri özündə əks etdirməyə yönəldilmişdir:

- vergilərin sayının azaldılması və təkrarlanmasının qarşısını alınması;
- vergi dərəcələrinin aşağı salınması;
- əsassız vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi və ümumiyyətlə vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi;
- hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar, rezidentlər və qeyri rezidentlər arasında vergi yüklərinin bərabərləşdirilməsi;
- əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi;
- vergi nəzarətinin təşkilində rasionallığın nəzərə alınması və s.

Son illərinin makroiqtisadi təhlili göstərir ki, bu prinsiplə prioritetliyi özündə əks etdirən vergi siyasəti ölkədə vergi ödəyicilərinin maraqları ilə dövlətin maraqlarının yekunlaşmasının təmin etməklə bərabər, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı – ayrı sahələrinin inkişafına, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərə bilmişdir. Ölkənin vergi sisteminin stimullandırıcı xüsusiyyəti, onun bazara güclü təsiri etmə qabiliyyəti, inzibati – amirlik xüsusiyyətləri isə iqtisadi proseslərə daha ciddi təsir

etməyə, bazar konyukturasının, qiymətlərin, bazar tarazlığının və rəqabətin qorunmasına, dövlətin sosial–iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsinə imkan vermişdir. Keçid dövrünün növbəti mərhələsində məqsədyönlü fiskal siyasətin həyata keçirilməsində büdcə mexanizminin rolu da yüksək olmuşdur. Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi son 5 ildə Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri təxminən 2,8 dəfə artmışdır. Büdcə gəlirlərinin sürətli inkişafı eyni zamanda büdcədə iqtisadi təyinatlı xərclərin də yüksəlməsinə imkan vermişdir. Deməli iqtisadi inkişafın büdcə vəsaitlərinin yüksəlməsinə təsir etdiyi kimi, büdcə vəsaitlərinin artımında iqtisadi inkişafa təsir vasitəsi kimi daha çox iqtisadi təyinatlı xərclərinin ayrılmasına, dövlət investisiyalarından istifadə etməyə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, dövlət büdcəsindən ayrılan iqtisadi təyinatlı xərclər əsasən iqtisadiyyatın daha geridə qalmış və qeyri populyar, lakin strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrinə yönəldilir və beləliklə ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafına təsir göstərmək imkanı əldə edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə, bu inkişaf yolunu keçmiş xarici ölkələrin təcrübələrini öyrənmək və onlardan bəhrələnmək nə qədər müsbət hal olsa da, hər bir millət onun dövləti əsas ağırlığı öz üzərinə götürməlidir. Birincisi, ona görə ki, dünyada tamamilə eyni xarakterli, eyni qabiliyyətli və eyni zövqə malik olan iki nəfər adam tapmaq mümkün olmadığı kimi, eyni inkişaf yolu keçmiş, eyni xüsusiyyətlərə və potensiala malik olan iki dövlət də tapmaq mümkün deyil. Ona görə də hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf modeli bir–birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İkincisi, Azərbaycan bir tərəfdən çox çətin və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, digər tərəfdən zəngin, rəngarəng təbii sərvətlərə, gözəl iqlim şəraitinə və çox istedadlı millətə malik bir dövlətdir. Bunlar Azərbaycanı qısa müddətdə ağır sosial–iqtisadi vəziyyətdən çıxarmağa imkan verən amillərdir. Deməli, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, tamamilə dövlətin qəbul etdiyi və yeritdiyi iqtisadi siyasətdən çox asılıdır

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Biznesin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin iqtisadiyyata təsir etməsinin maksimal və minimal həddləri var . Müdaxilənin minimal həddi bu o deməkdirki, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməyə aid həyata keçirdiyi 3 funksiya başa düşülür. Bunlar aşağıdakılardır: əhalini tələbinə uyğun ictimai məhsullarla təmin etmək; eləcə də iqtisadiyyatı lazımı olan miqdarda pul ilə təmin etmək və xarici effektləri tənzimləmək.

Dövlətin iqtisadiyyata maksimal həddi, ilk öncə , onun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin strukturunda özünü büruzə verir. Bu həddə makroiqtisadi siyasət, həmçinin pul-kredit siyasəti ilə büdcə-vergi , investisiya siyasəti, digər başqa sənədləri aid etmək olar.. İqtisadi siyasətin sadalanan istiqamətləri dövlətin iqtisadiyyata maksimal dərəcədə təsirini əks etdirməklə bərabər xüsusi iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri eləcə də vasitələri və metodlarını birləşdirir.

Dövlət tənzimlənməsinin başlıca funksiyaları ümumi halda istiqamətləndirici və koordinasiyaedici, stimullaşdırıcı ilə nəzarətedici, sosial funksiyalar kimi təsnifləşdirilə bilər. Onlardan ən mühümlərini aşağıdakı ardıcılıqla qeyd etmək olar: qanunvericiliyin formalaşdırılması kimi; milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin olunması, eləcə də xarici təhlükələrdən müdafiə ilə makro-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində inflyasiyaya yol verməmək, Valyutanın daim sabitliyini təmin etmək; institusional islahatların aparılmasını və işlərinin vurğulamaq olar.

İnvestisiyanın inkişafının tənzimlənməsi hadisəsində xüsusi rol dövlətə aiddir. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyəti daim dövlətin nəzarətində olan obyektidir. Bu ilk öncə investisiyanın özünün mahiyyətində aydın olunur. Beləliklə, investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın əsasən dinamik və rəqabət qabiliyyətli inkişafının mənbəyidir, cəmiyyətin inkişafının daha yüksək sosial səviyyəsinin təmin edilməsi amilidir, dövlətin iqtisadi və ən əsası ərzaq təhlükəsizliyinin əsasıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına keçməsilə iqtisadiyyatda bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə, eləcə də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin

yeni prinsip və ittiqamətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Hal- hazırda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin eyni zamanda biznesə müdaxiləsinin səmərəliliyin artırılması üçün müxtəlif metodlar, prinsiplər, funksiyalar müəyyən etməklə daim bu məsələni gündəmdə saxlayarsq mühüm işlər görülür.

Bazar münasibətləri keçmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin araşdırılması bu sahəyə aid nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyan mühüm nəticələrə nail olmağa imkan verir:

- Mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat sistemində əsas etibarilə əmək kollektivinin istehsal vasitələrinə biganə münasibət göstərməsi nəticədə dövlət müəssisələrində, gizli iqtisadiyyatın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu halların qarşısının almaq üçün iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını, daha sonra təsərrüfat həyatına dövlət müdaxiləsinin müəyyən qədər məhdudlaşdırılmasını, dövlətin öhdəsində olan mülkiyyətinin özəlləşdirilməsini və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

- İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə, sosialist ölkələrində, həmçinin, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi spesifik xüsusiyyətə malikdir. Bu səbəbdən, dövlət həm makro-iqtisadi prosesləri tənzimləməli, həm də bazar mühitini formalaşdırmalı eyni zamanda onun ayrı-ayrı hissələrinin fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır.

- İqtisadi sistemin əsas cəhəti kimi inzibati tənzimləmə növlərinin tətbiqindən tamamilə imtina olunması heç bir ölkədə xüsusi vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Əsanən dünyada olan təcrübə bir daha sübut edir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində bu cür inzibati üsullardan istifadə edilməsi təkcə iqtisadi əsası olmadığı təqdirdə təhkükəli xarakter daşıyır.

- Bazar münasibətləri sistemində dövlət sifarişinin tətbiqi nəticəsində dövlətlə təşkilat arasında əldə olunmuş könüllü müqaviləyə əsaslanmalıdır. Nəticə etibarilə müəssisələrin müstəqilliyinə şərait yaradar, eyni zamanda dövlət sifarişinin tarazlaşdırıcı vasitə kimi əhəmiyyətini yüksəldər .

- Dövlətin qarşısında duran əsas vacib vəzifələrdən hesab olunan xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında məhdudlaşdırıcı siyasəti stimullaşdırıcı siyasətə dəyişməkdən, ixracın strukturunu təkmilləşdirməkdən o cümlədən, son emal prosesinin mərhələsinin məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq dayanır.
- Yerli sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vergi dərəcələrinin aşağı salınması;
- Yerli, daxili bazarın qorunmasını naminə çevik gömrük-vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın əsasən sərbəstləşdirilməsi, azad istehsal ilə ticarətin, eləcə də yüksək səviyyəli rəqabətin formalaşdırılması naminə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
Fikrimcə, təklif edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin daha da səmərəliliyini yüksəltməyə, həmçinin, mütərəqqi makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin yaranmasına imkan verərdi.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12.11. 1995-ci il
- 2.“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 15.12. 1992-ci il
3. İnvestisiya fondu haqqında AR-in qanunu Bakı 30.11.1995- ci il
1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı – 01.07.1994-cü il (səh 2)
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri,2013-2015. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2015,(səh 45-52 ,75-82)
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə inkişafı Dövlət Proqramı.14.04.2009-cu il Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Fərmanı (səh 3-5)
4. Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsi haqqında qanun .11.07.2000-ci il (səh 14-18) (45-52)
5. Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun (15 yanvar 1992 -ci il, 57 sayılı) (səh3-6)..
6. "Dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında Əsasnamə" Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Fərmanı 09.02.1996 -cı il 437 № (səh 3-5)
7. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 yanvar 1995-ci il, №952).
8. Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 iyun 1998-ci il №510-IQ).
9. Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. İ.A.Əhməd Əzizova G.A “Dövlətin investisiya –innovasiya siyasəti” Bakı-2012
10. Daşdəmirov M.Ə. «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin konseptual və real fəaliyyəti», Bakı, «Elm», 1999-cu il.

11. Əliyev F.B. İnvestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi. Bakı, "Azər" nəşriyyatı, 2003 s.
12. Hüseynov T.H. Azərbaycanca bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 2004, 228 səh.
13. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
14. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları. Dərslik, Bakı: «İqtisad Universiteti», 2008, 430 s.
15. Kəlbəyev Y.A. "Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri" (Monoqrafiya). Bakı, "Elm", 2005, 468 s.
16. Salahov S.V. İnvestisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi//AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun "Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf yolunda(Məqalələr toplusu)", 2003, VII(XVI) buraxılış.
17. Əliyev M.Ə "Biznesin təşkili və idarə edilməsi" Bakı 2010
18. Abbasov A.B "Biznesin əsasları" Bakı 2005
19. İmanov.Ə.Ş. Biznesin investisiya strategiyası 2014-cü il
20. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. H.V.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. Bakı – 2002.
21. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı:Elm, 2001. 452 s.
22. Rzayev Z.H və başqaları. İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı: 2008, 272 s.
23. Musayev A. F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: 2004, 792 s.
24. Бромвич М. Анализ экономической эффективности капиталовложений. М.-ИНФРА-М, 1996.
25. Анчишкин А.И. Прогнозирование темпов и факторов экономического роста. М: Макс-пресс, 2003.
26. Аббасов А.Г. Финансовая система и долгового рынок Азербайджана. Баку, «ЭЛМ», 2004, 348 с. роста. М: Макс-пресс, 2003.

27. Балабанов И.Т. «Инновационный менеджмент», Санкт-Петербург, «ПИТЕР», 2000 г., 207 с.
28. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. Е.А.Олейникова - М.: Изд-во, «Экзамен», 2004, 768 с.
29. www.taxes.gov.az
30. www.iqtisad.net
31. www.google.az
32. www.azstat.org
33. Vikipediya <http://www.az.wikipedia.org/>
34. <http://www.mincom.gov.az/>
35. <http://az.wikibooks.org/>
36. www.erc-az.org
37. www.tariffcouncil.gov.az
38. www.malivve.gov.az